

บทที่ ๒

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยงานวิจัยในเรื่อง จริต ๖ กับความเข้าใจชีวิต กรณีศึกษาศูนย์วิปัสสนาธุวพุทธฯ เฉลิมพระเกียรติ (ศูนย์ ๒) อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี มีวัตถุประสงค์ของการวิจัยเพื่อ ๑) เพื่อศึกษาระดับพฤติกรรมจริต ๖ และระดับความเข้าใจชีวิต ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ที่ ศูนย์วิปัสสนาธุวพุทธฯเฉลิมพระเกียรติ (ศูนย์๒) ปทุมธานี ๒) เพื่อศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยส่วนบุคคลและจริต ๖ ต่อความเข้าใจชีวิต ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ที่ศูนย์วิปัสสนาธุวพุทธฯ เฉลิมพระเกียรติ (ศูนย์๒) ปทุมธานี และ ๓) เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างจริต ๖ กับความเข้าใจชีวิต ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ที่ศูนย์วิปัสสนาธุวพุทธฯเฉลิมพระเกียรติ (ศูนย์๒) ปทุมธานี

ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้นำเสนอเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องตามลำดับดังนี้

๑. แนวคิดเกี่ยวกับ บุคลิกภาพในจิตวิทยา
๒. หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับลักษณะจริต ๖
๓. แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตในพระพุทธศาสนา
๔. ธรรมเนียมหลักแห่งความจริงของชีวิต
๕. ชีวิตจะเป็นไปอย่างไรในพุทธศาสนา
๖. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
๗. กรอบแนวคิดของการวิจัย

๒.๑ แนวคิดเกี่ยวกับบุคลิกภาพในจิตวิทยา

นับตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๔๓๓ เป็นต้นมา ซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) ได้สังเกตเห็นความเจ็บป่วยของคนไข้หลายประการ มิได้มีสาเหตุมาจากความผิดปกติทางร่างกาย เขาจึงได้ทำการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่อง บุคลิกภาพของมนุษย์จนสามารถสร้างเป็นทฤษฎีทางบุคลิกภาพขึ้นเป็นทฤษฎีแรก และเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา และเป็นต้นกำเนิดของทฤษฎีบุคลิกภาพตามมาอีกอย่างมากมาย

๒.๑.๑ ความหมายของบุคลิกลักษณะ

ศิริวรรณ เสรีรัตน์ และคณะ^๑ กล่าวว่า บุคลิกลักษณะหมายถึงแบบแผนพฤติกรรมของบุคคล ซึ่งเป็นลักษณะเอกลักษณ์ที่แสดงออกทั้งทางด้านความคิด ความรู้สึก ความสนใจ สติปัญญา รวมทั้งด้านสรีระ ทำให้แยกแยะความแตกต่างของบุคคลได้ หรือหมายถึง ลักษณะภายนอกและภายในของบุคคล รวมทั้งรูปร่าง ทรวดทรง การแต่งกาย อากัปกริยา ท่าทาง การวางตัว ความสนใจ นิสัย ความสามารถ การหย่อนสมรรถภาพ ความชอบ ความไม่ชอบ ความร่าเริง ความอดทน เขียวปัญญา ความจำ การลืม และรสนิยม เป็นต้น

กันยา สุวรรณแสง^๒ กล่าวว่า บุคลิกลักษณะหมายถึงลักษณะส่วนรวมของพฤติกรรม ของบุคคลในทุกๆด้าน ไม่ว่าจะเป็นชีวิตส่วนตัว ด้านกิจกรรม หรือในด้านสังคมทั่วไป โดยไม่เจาะจงเกี่ยวกับ รูปร่าง นิสัย หรือจิตใจ แต่ลักษณะเด่นชัดของแต่ละบุคคลมักถูกเอ่ยถึง หรือหยิบยกขึ้นมาพิจารณาพิเศษ เช่น เรื่องรูปร่าง การแต่งกาย กิริยา ท่าทาง สมถะหรือสติปัญญา ความสามารถ เป็นต้น

โสภา ขปิลมันน์^๓ ให้ความหมายของบุคลิกลักษณะเป็น ๒ ประเด็นดังนี้

(๑) ลักษณะแต่ละบุคคลซึ่งได้รับการหล่อหลอมมาทางด้านสังคม อันมีผลทำให้บุคคลนั้นๆแตกต่างจากบุคคลอื่น

(๒) ลักษณะของแต่ละบุคคลที่แสดงให้เห็นเด่นชัดออกมาจากลักษณะอื่น หรือนิสัยที่ซ่อนอยู่ภายใน ซึ่งจะถูกมองว่าเป็นคนลักษณะใดนั้น ก็เนื่องมาจากความเด่นของลักษณะนั้นมีเหนือลักษณะอื่นๆ ทำให้ครอบคลุมลักษณะอื่นไว้หมด กลายเป็นลักษณะเด่นชัดลักษณะเดียวของบุคคลนั้นขึ้นมา

Lussier^๔ กล่าวว่าบุคลิกลักษณะ หมายถึง ผลรวมของคุณลักษณะต่างๆของบุคคลที่ใช้ในการจัดกลุ่มของบุคคล

^๑ ศิริวรรณ เสรีรัตน์, อารี พันธุ์มณี, ลัทธิกาล ศรีระมณ, ณกมล จันทรสม, สุพีร์ ลิ้มไทย, สมชาย หิรัญกิตติ, ขวลิต ประภาวนนท์, และสุดา เทียบจัตุรัส, **พฤติกรรมองค์การ**, (กรุงเทพมหานคร : ธีระฟิล์มและไฮเท็กซ์ จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๔๙.

^๒ กันยา สุวรรณแสง, **การพัฒนาบุคลิกลักษณะและการปรับตัว**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตร, ๒๕๓๐), หน้า ๓.

^๓ โสภา ขปิลมันน์, **บุคลิกลักษณะ และพัฒนาการแนวโน้มสู่พฤติกรรมปกติ และการมีพฤติกรรมเบี่ยงเบนของเด็กและเยาวชน**, (กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พริ้นติ้งเฮ้าส์, ๒๕๓๖), หน้า ๓.

^๔ Lussier, R. N, **Management Fundamentals**, (Ohio : South – Western College Publishing, 2000), p. 291.

Schermerhorn^๕ และคณะ กล่าวว่าบุคลิกภาพ หมายถึง การผสมผสานหรือรวบรวม ลักษณะตามธรรมชาติของบุคคลที่แตกต่างกัน โดยพิจารณาจากการแสดงออก หรือการปฏิบัติต่อบุคคลอื่น

Hjelle และ Ziegler^๖ ได้ให้ความหมายของบุคลิกภาพ ดังนี้

- (๑) คุณลักษณะของบุคคลที่ทำให้บุคคลแต่ละคนแตกต่างกัน
- (๒) พฤติกรรมที่แสดงให้เห็นจากภายนอก
- (๓) คุณลักษณะของบุคคลที่สั่งสมแต่แรกเกิด ซึ่งได้รับอิทธิพล ทั้งจากภายนอกและภายใน ตัว บุคคลอันรวมไปถึงพันธุกรรม ประสบการณ์ทางสังคม และการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมของบุคคล

(๔) คุณลักษณะที่ก่อให้เกิดรูปแบบพฤติกรรมที่ถาวร

สรุปจากความหมายข้างต้น บุคลิกภาพ หมายถึงลักษณะเฉพาะของบุคคลอันเป็นผลรวมของรูปแบบ การคิด อารมณ์ และพฤติกรรม ซึ่งทำให้บุคคลนั้นแตกต่างจากบุคคลทั่วไป เพื่อให้สอดคล้องกับงานวิจัย ทฤษฎีบุคลิกภาพซึ่งมีอยู่มากมายและได้มีผู้จัดประเภทของทฤษฎีไว้หลายแบบ จึงรวบรวมทฤษฎีที่มีความคล้ายคลึงกันหรือมีรากฐานเดียวกัน หรือจัดตามนักทฤษฎีที่เป็นผู้นำของกลุ่มนั้นๆ ยึดถือ จะแบ่งเป็นทฤษฎีบุคลิกภาพที่สำคัญได้แก่

๒.๑.๒ ทฤษฎีจิตวิเคราะห์

นักทฤษฎีกลุ่มนี้ได้แก่ ซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) คาร์ล กุสตาฟ จุง (Jung) อัลเฟรด แอดเลอร์ (Adler) อีริค ฟรอมม์ (Fromm) ซึ่งแนวคิดนี้มีทัศนคติในการมองมนุษย์ว่าเป็นสิ่งมีชีวิต ประกอบด้วยสัญชาตญาณและข้อขัดแย้ง นักคิดในกลุ่มนี้เชื่อว่าจิตไร้สำนึกและพลังงูใจที่ไร้เหตุผล เป็นตัวกระตุ้นให้คนทำพฤติกรรมต่างๆ รวมทั้งเป็นตัวกำหนดลักษณะบุคลิกภาพของบุคคล ซึ่งถือว่าเป็นแนวคิดทางวิทยาศาสตร์อันดับแรกของบุคลิกภาพ ซึ่งผู้วิจัยขอยกตัวอย่างทฤษฎีของฟรอยด์มาเป็นตัวอย่างดังนี้

ซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) เป็นบิดาของกลุ่มทฤษฎีจิตวิเคราะห์ และเป็นผู้ตั้งทฤษฎีที่เกี่ยวกับบุคลิกภาพ เรียกว่า “ทฤษฎีจิตวิเคราะห์เกี่ยวกับบุคลิกภาพ ” (Psychoanalytic Theory of Personality) ขึ้น ซึ่งนับว่ามีอิทธิพลสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำความเข้าใจพฤติกรรมของ

^๕ Schermerhorn Jr., J. R., J. G. Hunt and R. N. Osborn, *Organizational Behavior*, (7th ed.), (New York : Wiley and Sons, 2000), p. 64.

^๖ Hjelle, L. A. and D. J. Ziegler, *Personality theories*, (3rd ed.), (New York : McGraw – Hill, 1992), p. 3.

มนุษย์ فروยด์ได้ให้ขอคิดเกี่ยวกับบุคลิกภาพของมนุษย์ว่า เป็นผลเกิดมาจากความดิ้นรนพยายาม ระหว่างแรงขับอันเกิดจากภายในร่างกาย (Inner Physiological Drivers) ที่เกิดขึ้นตลอดเวลา เช่น ความหิว อารมณ์เพศ และความก้าวร้าว เป็นต้น กับความกดดันทางสังคม (Social Pressure) ที่เป็นตัวคอย ชัดขวาง เพื่อให้บุคคลประพฤติปฏิบัติเป็น ไปตามกฎหมายระเบียบ ข้อบังคับ และศีลธรรมจรรยาที่พึงงาม

ฟรอยด์ได้อธิบายว่า มนุษย์มีจิต ๓ ระดับ คือ (๑) จิตสำนึก (Conscious mind) (๒) จิตกอนสำนึก หรือจิตใต้สำนึก (Preconscious or Subconscious mind) และ (๓) จิตไร้สำนึก (Unconscious mind) เป็นตัวคอยควบคุมกำกับพฤติกรรมของมนุษย์ให้แสดงพฤติกรรมออกมา ฟรอยด์กล่าวว่า พลังผลักดันที่เป็นแรงขับให้มนุษย์แสดงพฤติกรรมส่วนใหญ่แล้วมาจากจิตไร้สำนึก จึงไม่ได้ผ่านการ พิจารณาอย่างละเอียดรอบคอบ จากความคิดที่ว่าบุคคลเกิดการรับรู้เพียงส่วนน้อยที่เกี่ยวกับแรงผลักดันภายใน ที่จงใจให้เกิดการกระทำ จึงเป็นจุดเปลี่ยนความคิดที่สำคัญ อันยิ่งใหญ่ต่อการเข้าใจบุคลิกภาพของมนุษย์

๒.๑.๓ โครงสร้างของบุคลิกภาพ (Structure of personality)

ตามทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ เพื่อการอธิบายทำความเข้าใจง่ายขึ้น ฟรอยด์ได้บัญญัติศัพท์เฉพาะขึ้นมาเพื่ออธิบายโครงสร้างบุคลิกภาพว่า ประกอบด้วยองค์ประกอบที่เป็นระบบ ๓ อย่าง คือ อิด (id) อีโก (ego) และซูเปอร์อีโก (superego) ระบบทั้ง ๓ อย่างนี้จะรวมกันเข้าเป็นโครงสร้างของบุคลิกภาพขึ้น แต่จะต้องเข้าใจว่าโดยแท้จริงแล้ว ระบบทั้ง ๓ อย่างนี้ไม่อาจแยกเป็นส่วน ๆ ได้เป็นเพียงองค์ประกอบโครงสร้างของจิตตามสมมติฐานเท่านั้น ไม่ใช่ตามสภาพทางสรีระของมนุษย์ ระบบของจิตทั้ง ๓ อย่าง ดังกล่าวอธิบายได้ ดังนี้

๑. อิด (Id หรือ libido) หมายถึง แรงขับทางร่างกายที่กำกับบุคคลให้กระทำการต่าง ๆ ซึ่งติดตัวมาตั้งแต่เกิด และเป็นตัวกระตุ้นที่ค่อนข้างรุนแรง อันเกิดจากภาวะของจิตไร้สำนึก เปรียบได้กับกิเลส ตัณหา หรือโลก ที่ยังไม่ได้รับการตอบสนอง อิดจึงเป็นแรงกระตุ้นดิ้นรนชวนวายที่จะประพฤติปฏิบัติ ไปตามหลักที่เรียกว่า “หลักแห่งความพอใจ” (Pleasure principle) นั่นคือเพื่อหลีกเลี่ยง ความเครียด (Avoid Tension) และแสวงหาความพึงใจในทันที เพื่อว่าความรู้สึกและอารมณ์ที่จะได้รับเป็นไปในทางบวก

แต่อย่างไรก็ตาม ภาวะของจิตที่คิดไปนั้น อยู่ระดับจิตไร้สำนึกหรือไม่รู้สึกตัว ซึ่งในโลกแห่งความเป็นจริงแล้ว ไม่อาจจะกระทำได้อย่างเต็มที่ จะเห็นได้ว่าความคิดของจิตที่เกิดขึ้นในบัดดลฉับพลันหลาย ๆ อย่าง ไม่อาจจะรับหรือปฏิบัติได้ในสังคมที่เจริญ ที่มีระเบียบแบบแผน ตัวอย่างเช่น เมื่อบุคคลเกิดความรู้สึกโกรธและกระหายน้ำ จิตของบุคคลนั้นก็กระตุ้นให้บุคคล

นั้นไปหยิบหรือ ฝากขอยอะไรง่ายๆ ที่ยื่น ๆ มาดื่ม โดยจะไม่คำนึงถึงว่าจำเป็นจะต้องซื้อ หรือใครเป็นเจ้าของหรือไม่

๒. อีโก (Ego) หมายถึง จิตที่รู้สำนึก ที่ก่อตัวและพัฒนาขึ้นมาเมื่อเด็กเจริญเติบโต เป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับการรับรู้ และความรู้สึกนึกคิด จากการเรียนรู้และประสบการณ์ที่สั่งสม จึงทำให้อีโกได้รับการ พัฒนาจนทำให้บุคคลมีความสามารถ ในการคิดที่อยู่ในวิสัยแห่งความเป็นจริง (realistic thinking) รวมทั้งมีความสามารถเผชิญกับสิ่งแวดล้อมได้อย่างเหมาะสม รู้ว่าอะไรควร หรือไม่ควรกระทำ จึงทำหน้าที่เสมือนหนึ่งเป็นนักบริหารหรือเป็นผู้จัดการของอีโด (a manager for the id) โดยอีโกจะเป็นผู้เลือกกลยุทธ์ที่เหมาะสม เพื่อสนองความต้องการตามสัญชาตญาณให้เกิดความพอใจ โดยยึดถือความเป็นจริงมาเป็นเกณฑ์ในการพิจารณา เนื่องจากจิตได้กำหนดความต้องการขึ้นมากจนเกินไป อีโกจึงจัดลำดับความสำคัญให้อยู่ในวิสัยที่สามารถจัดการได้ โดยยึดถือความสำคัญของความต้องการแต่ละอย่างเป็นหลัก รวมทั้งคอยขัดขวางยับยั้งควบคุมให้อีโด แสดงออกที่เหมาะสม

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า การปฏิบัติการของอีโก เป็นการปฏิบัติตามหลักที่เรียกว่า “หลักแห่งความเป็นจริง” (Reality Principle) นั่นคือ ความสามารถที่จะเลื่อนเวลาปลดปล่อยความเครียดออกไปได้ จนกว่าจะถึงเวลาที่เหมาะสม จากตัวอย่างข้างต้น แม้ว่าบุคคลจะเกิดความหิว ซึ่งอีโดอาจจะกระตุ้นให้แย่งชิงอาหารจากเพื่อน แต่อีโกก็จะห้ามปรามเอาไว้โดยให้เหตุผลว่า เป็นสิ่งไม่ควรปฏิบัติเพราะน่าเกลียดแสดงให้เห็นถึงความตะกละและป่าเถื่อน จึงควรหักห้ามใจเอาไว้รอเวลาอีกหน่อยอาจจะได้รับอาหารมากกว่านี้ เป็นต้น

๓. ซุปเปอร์อีโก (Superego) หมายถึง องค์ประกอบส่วนที่สามของบุคลิกลักษณะเป็นส่วนของจิตที่เปรียบเสมือนเป็นตัวแทนของศีลธรรมจรรยา และระเบียบประเพณีของสังคม หรือเป็นมโนธรรมที่อยู่ในจิตของแต่ละบุคคล อันเกิดจากการเลี้ยงดูอบรมของครอบครัวและสังคม สามารถแยกออกได้ว่าอะไรคือ ความถูกต้องและเป็นสิ่งดีงาม อะไรควรหรือไม่ควรกระทำ จึงทำหน้าที่ตรวจสอบและควบคุมทั้งอีโดและอีโก เพื่อให้อีโกประพฤติปฏิบัติให้อยู่ในทำนองคลองธรรม เป็นที่ยอมรับของสังคม ไม่ปฏิบัติตามที่จิตเรียกร้องทุกอย่าง

ความสัมพันธ์กันระหว่างจิตทั้ง ๓ ส่วนนี้ นักจิตวิทยาบางท่านได้เปรียบเทียบไว้ว่า อีโดเปรียบเสมือนส่วนประกอบพื้นฐานของบุคลิกลักษณะทางด้านชีววิทยา ส่วน อีโก เปรียบเสมือนส่วนประกอบ ของบุคลิกลักษณะทางด้านจิตใจ และ ซุปเปอร์อีโก เปรียบได้กับส่วนประกอบของ

บุคลิกภาพทางด้านสังคม” บุคลิกภาพของคนจะมีลักษณะเช่นใดนั้น จึงขึ้นอยู่กับพลังใดมี อำนาจ ถ้าอึดมีอำนาจสูง บุคคลนั้นก็จะมีบุคลิกภาพแบบเด็ก เอาแต่ใจตนเอง ถ้าอีโกมีอำนาจสูง บุคคลนั้น ก็จะมีบุคลิกภาพแบบผู้ใหญ่มีเหตุผล ถ้าซูเปอร์อีโกมีอำนาจสูง คนนั้นก็จะเป็นคนมีอุดมคติเป็น นักทฤษฎี ความสัมพันธ์ของจิตทั้ง ๓ ส่วน จึงสรุปได้ว่า อีโก เป็นหน่วยปฏิบัติการ เป็นตัวกลางใน การแสดงออกซึ่งบุคลิกภาพ และจะปฏิบัติตามแรงผลักดันของจิต โดยมีซูเปอร์อีโกเป็นผู้ควบคุม

๒.๑.๔ ทฤษฎีการเรียนรู้ทางสังคม (Social Learning Theory)

นักทฤษฎีกลุ่มนี้เชื่อว่า บุคลิกภาพเป็นสิ่งที่สามารถเรียนรู้ได้เช่นเดียวกับการเรียนรู้ อื่นๆของชีวิต การเรียนรู้ดังกล่าวอาจเป็นการเรียนรู้ผ่านกระบวนการวางเงื่อนไข โดยการให้รางวัล การลงโทษหรือการสังเกตผู้อื่น นักทฤษฎีกลุ่มนี้ได้แก่ เอ็ดเวิร์ด ธอร์นไดค์ (Thorndike); จอห์น บี. วัตสัน (Watson); สกินเนอร์ (Skinner) และแบนดูรา (Bandura) กล่าวโดยสรุปคือ นักทฤษฎีกลุ่ม นี้ เชื่อว่า บุคลิกภาพของมนุษย์เป็นผลมาจากการกระทำของเขา เช่น ถ้าทำแล้วออกมาดี ก็จะทำ บ่อยขึ้น เกิดเป็นกระบวนการวางเงื่อนไข โดยมีรางวัลเป็นตัวกำหนดพฤติกรรม หรือมีการลงโทษ เป็นเครื่องหยุดพฤติกรรม นอกจากนี้ยังมีการสังเกตดูว่า ผู้อื่นได้รับรางวัลหรือถูกลงโทษจากการ กระทำของเขา และจะเรียนแบบเฉพาะพฤติกรรม ที่นำผลดีหรือความพึงพอใจมาให้ ส่วน องค์ประกอบอื่นๆ ที่มีผลต่อบุคลิกภาพก็มี เช่น การแปลความหมายของสถานการณ์ การคาดเดา ผลที่อาจจะเกิดขึ้น ค่านิยมในเรื่องรางวัลการให้รางวัลหรือกำลังใจแก่ตนเอง

๒.๑.๕ ทฤษฎีมนุษยนิยมกับบุคลิกภาพ (Humanistic Theory)

กลุ่มทฤษฎีมนุษยนิยมมีแนวคิดด้านบุคลิกภาพแตกต่างไปจากแนวคิดของจิต วิเคราะห์และพฤติกรรมนิยมอย่างสิ้นเชิง เพราะนักมนุษยนิยมเชื่อว่ามนุษย์ไม่ได้เป็นเหยื่อของ สัตว์ชาติญาณหรือไม่ได้เป็นเพียงพฤติกรรมตอบสนองจากการได้รับรางวัลและการลงโทษ แต่ มนุษย์มีอิสรภาพที่จะกำหนดชีวิตและตัดสินใจด้วยตนเอง มีความคิดเป็นตัวของตัวเอง และ รับผิดชอบการกระทำของตน นอกจากนั้น ยังให้ความสำคัญในเรื่องประสบการณ์ที่มีความหมาย เฉพาะตัว (Subjective experience) มากกว่าการเรียนรู้ในอดีตในการกำหนดบุคลิกภาพ “นัก มนุษยนิยมที่สำคัญในกลุ่มนี้ได้แก่ คาร์ล โรเจอร์ส (Rogers) และมาสโลว์ (Maslow) โดยผู้วิจัยขอ ยกตัวอย่างทฤษฎีของโรเจอร์ส มาเป็นตัวอย่างดังนี้

“ นิภา นิธยาน, การปรับตัวและบุคลิกภาพ, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๐), หน้า ๓๙.

“ มุกดา ศรียงค์, นวลศิริ เปาโรหิตย์, สิริวรรณ สารนาท, สุวิไล เรียงวัฒนสุข, และนิภา แก้วศรีงาม , จิตวิทยาทั่วไป, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๔), หน้า ๒๙๑ – ๒๙๒.

๒.๑.๖ ทฤษฎีบุคลิกภาพแห่งตน ของ โรเจอร์ (Roger' Self Theory)

คาร์ล อาร์ โรเจอร์ มีแนวคิดพื้นฐานว่า บุคคลทุกคนสามารถบรรลุถึงความไม่สมดุลในบุคลิกภาพของเขาได้ และการที่บุคคลใดก็ตามมีความเจริญงอกงามได้เช่นนี้ เขามักจะเป็นผู้เปิดใจกว้างต่อการรับรู้ในด้านความนึกคิด ความรู้สึกและประสบการณ์ เมื่อเขามีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น เขาจะมีความรู้สึกที่ไว เข้าใจผู้อื่น เอาใจเขามาใส่ใจเรา มีความเชื่อศรัทธาในเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน และการที่เขาจะเป็นบุคคลเช่นนี้ได้ นั่น เขาจะต้องได้รับการยอมรับ ความรัก ความเอื้ออาทรที่ผู้อื่นให้กับเขาอย่างไม่มีเงื่อนไข

โครงสร้างบุคลิกภาพมนุษย์ว่า คือ อัตตา (Self) หมายถึง ความเป็นมนุษย์ในลักษณะที่จะเป็นตัวของตัวเองมีภาพพจน์ของตนเอง (Phenomenal Self) ที่ตรงกับความเป็นจริง ทั้งนี้อาจไม่ตรงกับสิ่งที่ผู้อื่นรับรู้ได้ โรเจอร์เน้นว่า ความรู้สึกหรือทัศนคติที่เรามีต่อตัวเอง และทุกสิ่งทุกอย่างที่ประกอบขึ้นเป็น “ตัวฉัน” แยกออกจากสิ่งที่ไม่ใช่ “ตัวฉัน” อย่างชัดเจน

ดังนั้นพฤติกรรมของมนุษย์ส่วนใหญ่เกิดจากการที่เราพยายามรักษาความคิดรวบยอดของเรา หรืออัตมโนทัศน์ (Self Concept) เอาไว้ ซึ่งถ้าภาพพจน์ของเราและการกระทำ ความรู้สึก นึกคิดออกมาตรงกัน บุคคลนั้นจะมีความสมดุลทางบุคลิกภาพ คือ ตัวตนของเราตรงกับตัวตนในอุดมคติ(Ideal self) ไม่มีความขัดแย้งกัน ซึ่งจัดได้ว่าเป็นคนมีสุขภาพจิตที่ดี

๒.๑.๗ ทฤษฎีแบ่งบุคลิกภาพออกตามประเภทและโครงสร้าง(Type and Trait Theory)

จุง (Carl G. Jung) แบ่งบุคลิกภาพของบุคคลออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. บุคคลประเภทชอบสังคม (Introvert) มีลักษณะเด่น คือ เป็นคนเปิดเผย ร่าเริง ชอบออกสังคม มีอุปนิสัยที่เปลี่ยนแปลงได้ตามความเหมาะสมของสิ่งแวดล้อม และพร้อมที่จะเปลี่ยนแปลงตามสถานการณ์ใหม่ๆที่เหมาะสม

๒. บุคคลประเภทเก็บตัว (Extrovert) มีลักษณะเด่น คือชอบเก็บตัวและผูกพันกับตนเองมากกว่าที่จะผูกพันกับสังคมเป็นบุคคลที่มีกฎเกณฑ์แน่นอนในการควบคุมอุปนิสัยของตนเอง เป็นคนที่เชื่อถือตนเองและตัดสินใจโดยใช้ตัวเองเป็นหลัก

กอร์ดอน ออลพอร์ท (Gordon) เป็นนักจิตวิทยาคนแรก ที่พยายามอธิบายบุคลิกภาพจากการศึกษาจิตลักษณะของบุคคลและเขาให้คำนิยามจิตลักษณะ (Trait) คือโครงสร้างภายในที่กำหนดพฤติกรรมของบุคคลอย่างคงที่ และเป็นลักษณะนิสัยของบุคคลนั้น ซึ่งออลพอร์ทแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

(๑) ลักษณะทั่วไป (Common traits) เป็นลักษณะร่วมของคนทั่วไปมีเหมือนกัน สามารถใช้เป็นแนวทางคร่าวๆในการจำแนกบุคคลได้ เช่น ความเป็นเพื่อน การชมผู้อื่น ความ

รับผิดชอบ เป็นต้น ซึ่งสามารถเปรียบเทียบระหว่างบุคคลได้ว่าใครมีจิตลักษณะเหล่านี้มากน้อยกว่ากัน

(๒) ลักษณะเฉพาะ (Unique traits) เป็นลักษณะที่บุคคลมีความแตกต่างจากคนอื่น ๆ สามารถเปรียบเทียบกันได้เป็นการรวมลักษณะ ๒ ลักษณะเข้าด้วยกัน เช่น การมีอารมณ์ขันและไหวพริบดีมีความกระตือรือร้นและมองโลกในแง่ดี หรือเป็นคนที่เข้าใจยากและเยาะเย้ยหยาบคาย เป็นต้น

จิตลักษณะของ ออลพอร์ท แบ่งเป็น ๒ ประเภทข้างต้นคือลักษณะทั่วไปและลักษณะเฉพาะนั้นสามารถแบ่งเป็นจิตลักษณะหลัก จิตลักษณะกลาง หรือ จิตลักษณะระดับสองได้ทั้งสิ้น ขึ้นอยู่กับว่าบุคคลได้ใช้จิตลักษณะใดมากน้อยเพียงใด ถ้าจิตลักษณะใดแสดงออกทุกสถานการณ์ก็เป็นจิตลักษณะหลัก และจิตลักษณะระดับสองนี้จะแสดงออกเฉพาะบางสถานการณ์เท่านั้น ส่วนจิตลักษณะกลางนี้บุคคลใช้แสดงออกแต่ไม่ทุกสถานการณ์เท่ากับจิตลักษณะหลัก

๒.๒ หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับลักษณะจิต ๖

คำว่า “จิต ” มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่สำคัญของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท โดยท่านพุทธโฆสเถระ พระภิกษุที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาชาวอินเดีย ได้เรียบเรียงขึ้นที่เกาะลังกา เมื่อประมาณ พ.ศ. ๙๐๐ เศษ^๙

๒.๒.๑ ความหมายของ จิต ๖

คำว่า จิต หรือ จริยานี้มีผู้ให้ความหมายไว้หลายท่านดังนี้

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ^{๑๐} ให้ความหมายว่า จิต หมายถึง ความประพฤติกปฏิบัติ, ความประพฤติซึ่งหนักไปทางใดทางหนึ่งอันเป็นปกติประจำอยู่ในสันดาน, พื้นเพของจิต, พื้นนิสัย, แบบหรือประเภทใหญ่ๆของพฤติกรรมคน

พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์^{๑๑} ให้ความหมายว่า จิต หมายถึงพื้นเพของใจ

^๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๐.

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : จันทรพิณ, ๒๕๕๐), หน้า ๒๖๐.

^{๑๑} ปิ่น มุทุกันต์, **แนวสอนธรรม ตามหลักสูตรนักธรรมตรี**, (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, ๒๕๒๓), หน้า ๒๕๖.

วรรณสิทธิ ไทยะเสวี^{๑๒} ให้ความหมายว่า จริต หมายถึงความประพฤติเป็นไปในทางกุศลธรรมหรืออกุศลธรรมบ่อยๆ ส่วน จริยา หมายถึง เกิดเสมอๆ

อภิธัมมัตถสังคหะ(โกวิท ปัทมะสุนทร)^{๑๓} ให้ความหมายว่า จริต หรือจริยะ คือความประพฤติจนชินเป็นนิสัย ซึ่งมีต่างกัน ๖ อย่าง

เกิด ธนชาติ^{๑๔} ให้ความหมายว่า จริต หมายถึง ความประพฤติ ได้แก่ กริยาที่เคลื่อนไหวทาง กาย วาจา และใจ

สุริรัตน์ ฝนอรุณ^{๑๕} หมายถึงลักษณะส่วนรวมของพฤติกรรมที่แสดงออกเป็นปกติวิสัยของบุคคลทั้งในด้านชีวิตส่วนตัว กิจการงานและในสังคมทั่วไป ที่สามารถสังเกตและวัดได้ อาจแสดงออกมาในรูปของพฤติกรรมภายนอก เช่น การแต่งกาย กริยาท่าทาง ท่วงทีวาจา ฯลฯ ซึ่งพฤติกรรมเหล่านี้เป็นผลมาจากพื้นเพของจิตใจ หรือนิสัยที่เคยชินซึ่งในแต่ละบุคคลก็จะมีจริตแตกต่างกันไป

จากความหมายสรุปได้ว่า จริต หมายถึง ลักษณะส่วนรวมของพฤติกรรมที่แสดงออกเป็นปกติวิสัยของบุคคลที่สามารถสังเกตและประเมินได้ แสดงออกมาในรูปของพฤติกรรมภายนอก เช่น การยืน การเดิน นั่ง นอน การดู การฟัง การแต่งกาย หน้าที่การงาน ซึ่งพฤติกรรมเหล่านี้เป็นผลมาจากพื้นเพของจิตใจ อันได้แก่ ทศณคติ ความเชื่อ ค่านิยม สติปัญญา

๒.๒.๒ สาเหตุการเกิดจริตตามแนวทางพระพุทธศาสนา

พระราชวิสุทธิโสภณ (วิลาส ญาณวโร)^{๑๖} กล่าวว่า เหตุที่คนมีจริตต่างกันเพราะกรรม ซึ่งคนเราสั่งสมไว้ในอดีตชาติต่างกัน และเนื่องมาจากเจตนาอันเป็นเหตุให้กระทำกุศลหรืออกุศลทั้งหลาย ในชาติปางก่อนไม่เหมือนกัน เช่นขณะที่บำเพ็ญกุศล โดยมีเจตนาใคร่จักได้ชื่อเสียง

^{๑๒} วรรณสิทธิ ไทยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะปริเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค และนิพานปรมัตถ์**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิแนบ มหานิรานนท์, ๒๕๒๖), หน้า ๕๑.

^{๑๓} อภิธัมมัตถสังคหะ (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๙ กับ มัญฐานสังคหวิภาค**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๕.

^{๑๔} เกิด ธนชาติ, **คู่มือคลังพระปริยัติธรรม**, (พระนคร : โรงพิมพ์เลี่ยมเชียงจางเจริญ, ๒๕๑๓), หน้า ๖๑๗.

^{๑๕} สุริรัตน์ ฝนอรุณ, “การศึกษานุคลิกภาพของผู้บริหารระดับกลางในองค์กรเอกชน เขต กรุงเทพมหานคร ตามแนวจริต ๖ ในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๖), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๖} พระราชวิสุทธิโสภณ (วิลาส ญาณวโร), **วิมุตติรัตนมาลี**, (กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๐), หน้า ๖๑.

เกียรติยศ ย่อมมีหน้ามีตา ย่อมทำให้เกิดมาเป็นมนุษย์ประเภทหาคะจริต หากประกอบบุญกุศล โดยมีเจตนาอันประกอบด้วยศรัทธาอย่างแรงกล้า เชื่อว่าบุญบาปมีจริง ย่อมทำให้เกิดมาเป็นมนุษย์ประเภทสัทธาจริตเป็นต้น

พระมหาประพนธ์ รักเรียน^{๑๓} กล่าวถึงพุทธศาสนาเถรวาทว่า ทุกสิ่งทุกอย่างเกิดขึ้น ย่อมมีเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรเกิดขึ้นมาลอยๆ คนเราเกิดขึ้นมามีชีวิตอยู่และมีพฤติกรรมต่างกันไป เกิดเนื่องมาจากเหตุปัจจัยที่ได้ทำไว้ในอดีต คือในอดีตชาติเคยได้ทำกุศลไว้เมื่อตายจากภพนั้นไป ด้วยอำนาจแห่งกุศลที่สะสมมาจึงทำให้มาเกิดในอัตภาพใหม่ และได้รับเอาพื้นนิสัยแห่งจิตใจและศักยภาพต่างๆ ให้เกิดขึ้นพร้อมด้วย ความประพฤติและพฤติกรรมของแต่ละบุคคลในปัจจุบันจึงมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันกับวิบากที่สะสมมาในอดีตชาติ ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญและเป็นตัวกำหนดนิสัย บุคลิกภาพและวิถีการดำเนินชีวิตของบุคคลในปัจจุบัน

พระชัชวาลย์ ศรีสุข^{๑๔} กล่าวว่าในทางพุทธศาสนาถือว่า จิตใจมีความสำคัญมากกว่าร่างกาย เนื่องจากจิตใจเป็นตัวคอยกำหนดพฤติกรรมและบุคลิกภาพ ชีวิตคือขันธ์ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ขันธ์ ๕ รวมตัวกันเป็นชีวิตโดยอาศัยกฎแห่งกรรม หรือเป็นไปตามกฎแห่งกรรม หรือเป็นไปตามกฎแห่งวิภวูถะ ซึ่งประกอบไปด้วยหลัก ๓ ประการ คือกิเลส กรรม วิบาก หมายความว่ามนุษย์เราเกิดมาเพราะยังมีกิเลส ก็ทำกรรมทั้งดีและชั่ว เมื่อทำกรรมย่อมมีผลแห่งกรรมซึ่งเรียกว่าวิบาก หากตัดกิเลสไม่ได้ก็จะวนเวียนไปตามกฎแห่งวิภวูถะ

พินิจ สิงห์โต^{๑๕} กล่าวสรุปใจความสำคัญของคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า สาเหตุของการเกิดจริตแต่ละประเภทว่า เกิดจากกุศลมูล อกุศลมูลและอาสวะกิเลสทั้งหลายที่หมักดองอยู่ในจิตใจของบุคคลตั้งแต่กาลอดีต

^{๑๓} พระมหาประพนธ์ รักเรียน, “จริตกับการบรรลุมรรคในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๔} พระชัชวาลย์ ศรีสุข, “ศาสนากับการพัฒนาบุคลิกภาพ : ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเกี่ยวกับการพัฒนาบุคลิกภาพในพุทธศาสนาและศาสนาคริสต์ ”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต** , (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑), หน้า ๙.

^{๑๕} พินิจ สิงห์โต, “การสร้างแบบทดสอบวัดบุคลิกภาพด้านแนวจริต๖ ตามแนวพุทธศาสนาสำหรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย”, **ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๓๒), หน้า บทคัดย่อ.

พ.อ.ปิ่น มุกขนันต์^{๒๐} ได้อธิบายการเกิดจิต โดยใช้หลักของอนุโลมและปฏิบัติ คือ อนุโลม หมายถึง ตามกันช่วยเหลือกัน สนับสนุนกันเหมือนพายเรือตามกระแสน้ำปฏิบัติ หมายถึง ทวนทักทวน หรือขัดแย้งกันเหมือนพายเรือทวนกระแสน้ำ โดยกล่าวว่า จิตแต่ละอย่างย่อมมีสิ่งอนุโลม คือเป็นพวกเดียวกันสนับสนุนกัน และทำให้เกิดจิตอย่างนั้นขึ้น และเมื่อได้รับการเสพคุ้นบ่อยๆ ก็จะทำให้มีจิตรุนแรงยิ่งขึ้น ในทางตรงข้าม ถ้าอบรมเสพคุ้นกับสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์กับจิตในใจนานเข้า ก็จะทำให้ความแรงของจิตลดลง

กล่าวโดยสรุปสาเหตุของการเกิดจิตได้ว่า เหตุที่คนมีจิตต่างกันหรือ จิตประเภทต่างๆของคนเรานั้นเกิดจาก กุศลมูล อกุศลมูล และอาสวะกิเลสทั้งหลาย ล้วนเป็นเหตุปัจจัยในแง่ของสภาวะแวดล้อมทางจิตที่หล่อหลอม ให้เกิดอุปนิสัยถาวรขึ้นในจิตใจอันเป็นตัวผลักดันให้เกิดพฤติกรรม และบุคลิภาพในปัจจุบันของบุคคล ดังนั้นคนเราเกิดขึ้นมามีชีวิตอยู่และมีจิตที่ต่างกันไป เป็นไปตามกฎแห่งกรรม หรือเป็นไปตามกฎแห่งวิญญูะ ซึ่งประกอบไปด้วยหลัก ๓ ประการ คือ กิเลส กรรม วิบาก เป็นสาเหตุสำคัญและเป็นตัวกำหนดนิสัย บุคลิภาพและวิถีการดำเนินชีวิตของบุคคลในปัจจุบัน

๒.๒.๓ ลักษณะจิต ๖ ตามแนวพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนา มีแนวทางที่จะพึงยึดถือเอาไว้เป็นเครื่องสังเกตให้รู้จิต อธิบายแห่งมนุษย์ทั้งหลายได้โดยหลักฐานปรากฏว่า

อิริยาปโต กิจจา โภชนา ทสฺสนาติโต ธมฺมปฺปวตฺติโต เจว จริยาโย วิภาวเย บัณฺฑิตีฬิง ทราบจิตแห่งมนุษย์ทั้งหลาย โดยอาศัยการสังเกตอิริยาบถ คือการยืน เดิน นั่ง นอน ประการหนึ่ง โดยอาศัยการสังเกตการทำกิจต่างๆ ประการหนึ่ง โดยอาศัยการสังเกตโภชนะ คืออาหารที่เขาชอบรับประทานประการหนึ่ง

การสังเกตจิตมนุษย์ที่กล่าวมานี้ อรรถาธิบายตามนัยที่ท่านพรหมนาไว้ใน ปกรณพิเศษทางพระพุทธศาสนา ชื่อว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งจักขอนำมากล่าวไว้ในที่นี้ โดยใจความและการให้รายละเอียดปลีกย่อยซึ่งสามารถ สรุปวิธีสังเกตจิต มี ๕ ประการ^{๒๑} คือ

๑) โดย อิริยาบถ คือ การยืน เดิน นั่ง นอน

๒) โดยกิจ คือ การงานที่กระทำอยู่เสมอ

^{๒๐} พ.อ.ปิ่น มุกขนันต์, **พุทธวิธีครองใจคน ฉบับสมบูรณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๙), หน้า ๓๐๐ – ๓๑๒.

^{๒๑} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์ปรีณิต, ๒๕๔๖), หน้า ๑๗๓.

- ๓) โดยอาศัยโภชนะ คือ อาหารที่บริโภค
 ๔) โดยอาศัยทสฺสนะ คือ การดู การฟัง การดม การกิน การลูบได้ แต่งตัว
 ๕) โดยอาศัยธรรมปวัตติ คือ ความประพฤติเป็นไปในธรรมต่างๆ

พระพุทธศาสนา แบ่งพื้นเพของจิตใจ หรือ จิตอย่างกว้างๆออกเป็น ๖ ประเภทใหญ่ๆคือ ราคจิต โทสจิต โมหจิต สัทธาจิต พุทธิจิต และวิตกจิต สำหรับรายละเอียดต่างๆ นั้นมีผู้กล่าวถึงหลายท่าน ได้แก่ พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์, เกิด ธนชาติ, วศิน อินทสระ รวมถึงหนังสือทางพุทธศาสนาต่างๆเช่น วิมุตติรัตนมาลี ซึ่งแต่ละท่านได้ให้ความหมายของจิตไว้ใกล้เคียงกัน แตกต่างกันในการขยายรายละเอียดเท่านั้น

๑) ราคจิต

มนุษย์ผู้เกิดมาแล้ว และปรากฏว่าเขาเป็นผู้มีราคจิตนั้นย่อมจะส่อสัญชาตญาณอันแท้จริงออกมา ให้คนทั้งหลายสังเกตเห็นได้โดยความเป็นไปต่าง ๆ ในชีวิตของเขาดังนี้^{๒๒}

โดย อิริยาบถ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีราคจิต ตามธรรมดาย่อมมีอิริยาบถพอดีพองาม ไม่เร็วไม่ช้า มีกิริยาท่าทางซัดซ้อย เมื่อเดินย่อมเดินไปโดยกิริยาปรกติ ค่อย ๆ วางเท้าลงและยกขึ้น โดยเมื่อวางเท้าลงนั้นก็วางลงอย่างสม่ำเสมอ เมื่อจะยกเท้าขึ้นก็ยกเท้าขึ้นอย่างรวดเร็วและมีรอยเท้ากระหย่ง ยามจะยืนหรือนั่งก็น่าดู มีอาการละมุนละม่อมยามจะนอนก็ไม่รีบร้อน ค่อยปูที่นอนให้เรียบเสมอ แล้วจึงค่อย ๆ เอนตัวลงนอน มีการวางอวัยวะส่วนต่าง ๆ น้อยใหญ่ให้เรียบรายนอนอยู่ในอาการอันน่าดูเมื่อถูกปลุกให้ลุกขึ้นก็ไม่ลุกขึ้นโดยอาการอันผลุนผลัน

โดย กิจ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีราคจิต ตามธรรมดาย่อมตั้งอกตั้งใจทำอย่างเรียบร้อย เช่นการกวาดวัดเป็นต้น คนราคจิต จับไม้กวาดอย่างเรียบร้อย ไม่รีบร้อนไม่คู้ยดินคู้ยทรายให้เป็นชุยเรียบลาดกลาดเลื่อนกวาดสะอาดเรียบร้อยเหมือนเอาเสื้อปูหรือดอกไม้มาปูลาดไว้ โดย โภชนะ มนุษย์ชายหญิง ซึ่งเป็นผู้มีราคจิต ตามธรรมดาย่อมชอบใจในอาหารอันละมุนละไม มีรสอร่อยสนิทหวานมัน เมื่อทำการบริโภคก็ทำคำข้าวให้กลมกล่อมพอเหมาะพอควร ไม่เล็กเกินไปหรือใหญ่เกินไป เป็นนักชิมรส ชอบลิ้มรสแปลก ๆ บริโภคไปโดยอาการอันไม่รีบร้อนได้อาหารที่ถูกปากแม้เพียงอย่างเดียวเท่านั้นก็ถึงซึ่งโสมนัสคือมีความพอใจมาก

โดย ทสฺสนะ มนุษย์ชายหญิง ซึ่งเป็นผู้มีราคจิต ตามธรรมดาเมื่อได้เห็นรูปสวयงามซึ่งตบตาตบใจแห่งตน หรือได้ฟังเสียงไพเราะ ได้ดมกลิ่นหอม ได้ลิ้มรสดีถูกใจ ได้เครื่องสัมผัสละเอียดอ่อนซึ่งต้องกับรสนิยมของตัว แม้จะเป็นเพียงเล็กน้อยธรรมดาไม่ทรงไว้ซึ่งความสำคัญสำหรับผู้อื่นแต่อย่างใด แต่เขาก็มีความสนใจอย่างลึกซึ้งซึ่งเกิดความพอใจอย่างจริงจัง

^{๒๒} เรืองเดียวกัน, หน้า ๑๗๔ - ๑๗๗.

เหมือนกับเกิดความพิศวงงงงวยเหลือประมาณ มีอาการราวกับว่าไม่เคยพบเห็นสิ่งเหล่านี้มาก่อน แม้จะมีข้อบกพร่องอยู่บ้างก็ไม่มีกรถือสา ไม่หยิบยกขึ้นมาว่าเป็นผิดหรือถูกแต่อย่างใด คงติดใจในคุณภาพแม้เพียงนิดเดียวที่มีอยู่ในสิ่งเหล่านั้นเมื่อสิ่งเหล่านั้นผ่านไปแล้วก็ยังไม่ยอมลดละ ยังตามดูยังตามฟัง หรือว่าตนจำเป็นต้องจากสิ่งเหล่านั้นไปก็จากไปด้วยความอาลัยอย่างลึกซึ้งบางที่ถึงกับต้องหันหลังกลับมามองแล้วมองเล่าด้วยความเสียดายก็ดี

โดย ธรรมชาติ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีราคะจิตตามธรรมชาติย่อมมีจิตใจประกอบไปด้วยอกุศลธรรมคือธรรมอันทรามดังต่อไปนี้

มายา เป็นคนเจ้าเล่ห์

สาเรญญ เป็นคนโอ้อวด

มาน เป็นคนถือตัว

ปาปิฉุ เป็นคนมีความปรารถนาลามก

มหิจฉา เป็นคนมีความปรารถนาใหญ่ ต้องการให้คนทั้งหลายสรรเสริญในคุณงามความดีของตนจนเกินประมาณ

อสนุตญฺฐิตา เป็นคนไม่มีความสันโดษไม่มีความพอใจในเครื่องอุปโภคบริโภค

สิงฺค เป็นคนมีแง่มีงอน

จาปฺลย เป็นคนโลเล ชอบประดีดประดอยเครื่องนุ่งห่มและเครื่องประดับ กับทั้งมีความพิถพิถันเป็นพิเศษในเรื่องสวयเรื่องงาม

อธิบายความได้ว่า ราคะจิต หมายถึงพฤติกรรมที่เน้นไปทางรักสวयरักงาม ถือเอาความสวयงามเป็นเรื่อง ใหญ่ บุคคลที่มีราคะจิตมาก โดยทั่วไปจะมีพฤติกรรมและบุคลิกภาพที่แสดงถึงลักษณะ ๘ ประการคือ

- มีมายา เช่นเจ้าเล่ห์ เสแสร้ง จิตใจอ่อนแอ เช่นมักอำพรางความจริง จับจด มักชอบพูดถึงความลำบากของตนเองเป็นต้น
- มักโอ้อวด เช่นชอบแต่งตัว ชอบใส่เครื่องประดับ มักชอบทำตัวให้เป็นจุดเด่น มักคุยถึงความสามารถของตนเอง
- ถือตัว เช่นมักดูถูกคน แบ่งชนชั้น คำนึงถึงเกียรติยศชื่อเสียงเป็นเรื่องใหญ่ มักชอบคนที่มีฐานะสูงกว่าเป็นต้น
- ประสงค์ไปในทางทุจริต อยากได้สิ่งต่างๆโดยไม่ชอบธรรมไม่คำนึงถึงความ ผิดถูกเป็นต้น

- มีความปรารถนามากอยากเป็นใหญ่ เช่น มีความอยาก ความต้องการมากในเรื่องต่างๆ ทั้งในเรื่องทรัพย์สินและกามารมณ์ ชอบการเียนยอ วางอำนาจ มักวางท่าอยากเป็นใหญ่ ต้องการให้ผู้อื่นยกย่องชมเชยในคุณงามความดีของตนเองมากจนเกินพอดี เป็นต้น
- ไม่สันโดษ หมายถึง ไม่ยินดีในสิ่งที่ตนได้ ไม่พอใจในสิ่งที่ตนมี ใช้จ่ายเกินตัว ฟุ้งเฟ้อ โลกมาก อยากได้ของคนอื่น เป็นต้น
- มีแก่งอน หมายถึง มักแก่งอนน้อยใจ ชอบเรียกร้องความสนใจ เป็นต้น
- มีความโอ้อา หมายถึง เป็นคนโลเล ไม่มั่นคง ชอบความโอ้อา ชอบประดิษฐ์ประดอย พิถีพิถันเป็นพิเศษในเรื่องความสวยงาม ทำงานสะอาดละเอียดเรียบร้อย เป็นต้น

๒) โทษจริต

มนุษย์ผู้เกิดมาแล้วและปรากฏว่าเขาเป็นผู้มีโทษจริตนั้น ย่อมส่อสัญญาณอันแท้จริงแห่งตนออกมา ให้คนทั้งหลายสังเกตเห็นโดยความเป็นไปต่าง ๆ ในชีวิตของเขาดังนี้

โดย อิริยาบถ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีโทษจริต ตามธรรมดาย่อมเป็นผู้มีอิริยาบถจับไว เมื่อเดินไปนั้น ย่อมเดินไปประดุจจิกปลายเท้า วางเท้าเร็วและยกเท้าก็เร็ว รอยเท้าของเขาผู้นั้น ปรากฏว่าปลายเท้าจิกลง ยามเมื่อยืนหรือนั่ง ก็มีกิริยาท่าทางกระด้างไม่น่าดู ยามเมื่อจะนอนก็มีอาการรีบร้อนมากเหมือนกับจะหนีใครมานอน การจัดที่หลับที่นอนก็จัดส่ง ๆ ไปตามแต่จะได้ ไม่คำนึงถึงความสวยงามหรือความเป็นระเบียบเรียบร้อยแต่อย่างใด สักแต่ว่าพอตนซุกหัวนอนได้ก็แล้วกัน เสร็จแล้วก็ล้มตัวลงนอนแผ่หราตามสบายจะขวางทางเกะกะ หรือจะเกิดความละอายเกรงคนอื่นเขาจะว่าอย่างไรนั้นไม่คำนึงถึง เมื่อถูกปลุกให้ลุกก็ทะเล้งลุกขึ้นอย่างผลุนผลัน มีอาการดุเดือด ดวงหน้าบูดบึ้ง ดวงตาแดงขมิงดังคล้ายกับว่าโกรธใครมาสักแรมปี ในขณะนี้ หากใครถามอะไรเขาก็จะให้คำตอบด้วยเสียงกระซกโหยหากเหมือนกับมีความเดือดดาลในใจอยู่หนักหนา

โดย กิจ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีโทษจริต ตามธรรมดาเมื่อกระทำการสิ่งใดมักกระทำไปด้วยความรีบร้อนจับไว ได้ผลสำเร็จจะได้ผลอยู่ แต่ค่อนข้างไม่เรียบร้อยสวยงาม เช่นเมื่อทำการปัดกวาดที่อยู่อาศัยก็ตั้งหน้าตั้งตากวาดอย่างเข้มแข็ง กวาดอย่างรวดเร็วเห็นวัตถุอะไรขวางหน้า หากว่าคว้าด้วยมือบนไม่ทันใจ บางทีก็ใช้มือล่างหรือใช้เท้าเขี่ยให้กระเด็นไปโดยเร็ว มือกำไม่กวาดไวแน่น ท่าทางชิงชัง เหมือนกำลังกำอาวุธจะทำการสู้รบ กวาดไปอย่างรีบร้อนสะอาดเป็นหย่อมๆ บางทีก็ทำให้ฝุ่นธุลีปลิวฟุ้งตกลงอยู่ทั่วไป

โดย โภชนะ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีโทษจริต ตามธรรมดาย่อมมีความชอบใจในอาหารหยาบ ๆ ซึ่งมีรสจัด เช่นเปรี้ยวจัดเค็มจัด ขมจัด ฝาดจัด เมื่อทำการบริโภคก็ทำคำข้าวโตจนคับปากไม่ใช่เป็นนักชิมรส บริโภคไปด้วยอาการอันรีบร้อนรวดเร็วประสพอาหารที่ไม่ถูกปากถูกใจ

แม้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ก็มีอาการหงุดหงิดถึงซึ่งโหม่นสคืออาจจะพาลโกรธใครต่อใคร ในขณะที่นั้นขึ้นมาก็ได้

โดย ทัสสนะ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีโทสจริต ตามธรรมดาเมื่อได้เห็นรูปที่ไม่ค่อยสวยไม่ค่อยงาม ซึ่งไม่เป็นที่ต้องตาต้องใจแห่งตน หรือได้ฟังเสียงที่ไม่ค่อยไพเราะ ได้กลิ่นที่ไม่ค่อยหอม ได้รสที่ไม่ค่อยดีซึ่งไม่เป็นที่ถูกใจ ได้สัมผัสที่หยาบ ซึ่งไม่ต้องกับรสนิยมของตัวแม้จะเป็นเพียงเล็กน้อยธรรมดา ไม่หนักไม่หนา ไม่ทรมานซึ่งความสำคัญสำหรับผู้อื่นแต่อย่างใด แต่เขาผู้มีโทสร้ายก็ให้รู้สึกหงุดหงิดใจอยู่หนักหนา และมีอาการเหมือนกับคนบ้าดีเดือดซึ่งปราศจากเหตุผล ไม่อยากดู ไม่อยากฟัง ไม่อยากแตะต้อง ถ้ามีข้อบกพร่องประกอบอยู่บ้างแม้เพียงนิดหน่อยในสิ่งเหล่านั้นก็จะพลันยกเอามาเป็นสาเหตุให้บังเกิดความขัดเคืองใจ ไม่ตั้งใจในคุณภาพความดีซึ่งมีอยู่มากมาย เมื่อสิ่งเหล่านั้นผ่านเลยไปก็ไม่รู้สึกเสียตายเมื่อตนจำเป็นต้องจากหรือเลิกไปก็ใคร่ที่จักพ้นออกไปอย่างเดียว ไม่มีการแลเหลียวคิดพะวงหลงอาลัยติดใจในสิ่งเหล่านั้นแม้แต่สักนิดหนึ่งเลย

โดย ธรรมปวัตติ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีโทสจริตตามธรรมดายเป็นผู้มีจิตใจต่ำ ประกอบไปด้วยธรรมอันเลวดังต่อไปนี้

โกธ เป็นคนโกรธง่าย

อุปนาห เป็นคนผูกโกรธผูกอาฆาต

มกฺข เป็นคนมักลบหลู่คุณท่าน พูดให้ฟังกันง่าย ๆ ก็ว่าเป็นคนเนรคุณ

ปฺลาส เป็นคนอวดดีมักตีตนเทียมท่านอยู่เสมอ ไม่เห็นความสำคัญของใคร

อิสฺสุสา เป็นคนมีใจน่ารัง มักริษยาในคุณสมบัติของผู้อื่นที่ดีกว่าตนหรือเสมอตน

มจฺจุริย เป็นคนตระหนี่เหนียวแน่น มักเอารัดเอาเปรียบผู้อื่นอย่างน่าเกลียด

อธิบายความได้ว่า โทสจริต หมายถึงพฤติกรรมที่เน้นหนักไปทางโกรธง่าย จุนเจียว ใจร้อน หงุดหงิด บุคคลที่มีโทสจริตมาก โดยทั่วไปจะมีพฤติกรรมและบุคลิกภาพที่แสดงถึงลักษณะ ๖ ประการคือ

- มักโกรธ คือใจร้อน หงุดหงิดง่าย โกรธง่าย ไม่ชอบให้ติ ไม่ชอบบ่นว่าใคร เป็นต้น

- ผูกโกรธ หมายถึงให้อภัย ไม่ลืมสิ่งที่โกรธ เก็บความโกรธไว้เป็นอารมณ์ พาลหาเรื่องคิดแก้แค้น อาฆาตเป็นต้น

- ลบหลู่คุณท่าน ไม่รู้คุณค่า ไม่คิดแทนคุณ มักหาเหตุผลมาลบหลู่บุญคุณ คิดโทษผู้มีคุณเป็นต้น

- ยกตนเทียมท่าน หมายถึง สำคัญตนผิด ยกตนเองกดคนอื่น ตีเสมอบุคคลที่สูงกว่า ไม่เห็นความสำคัญของใคร เป็นต้น

- ริษยา หมายถึงไม่สบายใจเมื่อเห็นคนอื่นได้ดี ไม่เชื่อว่าคนอื่นดีจริง ตัดรอนความดีของผู้อื่น มักติมากกว่าชม หรือหาเรื่องติ เป็นต้น

- ตระหนี่ เสียขายเงินเมื่อถึงคราวจำเป็นต้องจ่าย ไม่เสียสละทางความรู้ หวงลาภ ชอบเอาเปรียบผู้อื่น เป็นต้น

๓) โมหจริต

มนุษย์ผู้เกิดมาแล้ว และปรากฏว่าเขาเป็นผู้มีโมหจิตนั่น ย่อมส่อสัญญาญาณอันแท้จริงออกมาให้คนทั้งหลายสังเกตเห็นได้โดยความเป็นไปต่าง ๆ ในชีวิตของเขาดังนี้

โดย อิริยาบถ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีโมหจิต ตามธรรมดาย่อมเป็นผู้มีอิริยาบถเฉไฉ เมื่อเดินไปนั้น ย่อมเดินไปโดยอาการเปะปะ ทอดเท้าดูจคนขย่มตัวและเมื่อยกเท้าขึ้นก็ดูจคนขย่มตัวรอยเท้าของเขานั้น ปรากฏว่าจิกลงไปทั้งปลายเท้าและสันเท้า ยามเมื่อยืนหรือนั่งก็มีอาการบงเข่อ มีลักษณะการเหม่อลอยพิกล ยามนอนก็ไม่แน่ว มีอาการค่อนข้างน่าเกลียดน่าชังนอนวางมือเกะกะไปโดยไม่รู้ตัว การจัดปูที่นอนก็ไม่เรียบร้อยหาความเป็นระเบียบมิได้สักแต่ว่านอนได้ก็นอนไปเท่านั้นเอง ส่วนมากมักชอบนอนคว่ำหน้า เมื่อเวลาถูกปลุกให้ลุก ก็ลุกขึ้นอย่างเชื่องช้า มีอาการเซื่องซึมงัวเงีย หาวเรอแสดงลักษณะการกระบิดกระบวนไปมาอย่างน่ารำคาญ บางทีก็พาลล้มตึงลงนอนหลับต่อไป โดยไม่สนใจไยดีกับอะไรในโลกเลยทั้งสิ้น เช่นนี้ก็มี

โดย กิจ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีโมหจิต ตามธรรมดาเมื่อจะกระทำกิจสิ่งใดมักกระทำไปโดยอาการหยาบเหมือนกับไม่เต็มใจไม่มีความถึถ้วน หมักหมมคั่งค้างเอาดีอะไรไม่ค่อยได้ เช่นเมื่อทำการปิดกวาดที่อยู่อาศัย มือที่จับไม้กวาดก็จับไว้อย่างหลวม ๆ ทำการกวาดไปตามแต่จะได้ ไม่สะอาด ไม่เรียบร้อย ทำให้มูลฝอยกระจายกระเจา ไม่มีเฉลียวใจในการปิดกวาดสมมติว่ามีขยะมูลฝอยฝุ่นธุลีอยู่เต็มห้อง คนทั้งหลายเขาย่อมทำการปิดกวาดที่ไกลประตูก่อน แล้วจึงค่อยปิดกวาดเรื่อยมาจนถึงประตูแล้วชนเอาไปทิ้ง แต่คนโมหจิตผู้ไม่มีความคิดในการกวาดกลับปิดกวาดที่บริเวณใกล้ประตูก่อน แล้วจึงไปกวาดในที่ไกลและค่อยปิดกวาดย้อนกลับเรื่อยมาที่บริเวณใกล้ประตูอีกเช่นนี้ก็มี

โดย โภชนะ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีโมหจิต ตามธรรมดาย่อมมีความชอบใจในรสอาหารไม่แน่นอน เพราะเป็นคนเซ่อเซาะ ไม่เป็นตัวของตัวเอง เมื่อทำการบริโภคก็ทำคำข้าวเล็ก ๆ ไม่กลมกล่อมบริโภคด้วยอาการมูมมาม เมล็ดข้าวตกเรียวดเกลื่อนกลาดกระจายไปปากคอเลอะ

ทะเลไม่น่าดู จิตใจฟุ้งซ่านคิดไปปริวิตไปอย่างคนใจลอยคนทั้งหลายเห็นเข้าแล้วมักนึกตำหนิในใจ

โดย ทัสสนะ มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีโมหจริต ตามธรรมดาเมื่อได้เห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเข้าแล้ว ไม่ว่ารูปนั้นจะสวยงามหรือไม่สวยงามก็ตาม มักจะไม่มีทรรคนะไม่มีความคิดเห็นต่อรูปนั้นแต่อย่างใด ทั้งนี้ก็เพราะว่าโดยเนื้อแท้แล้ว ตนเองก็เป็นคนเฉย ๆ เพราะซึมเชื่องไม่ค่อยรู้ ไม่ค่อยสนใจอะไรนั่นเอง ต่อเมื่อมีผู้อื่นให้ทรรคนะหรือออกเสียงหนุนข้างใดขึ้นมา จึงจะมีทรรคนะคล้อยตามเขาไป เขาเป็นบุคคลตกอยู่ในลักษณะที่ว่า ปรัจจยโก มีบุคคลอื่นเป็นปัจจัย คนอื่นใครเขาว่าดีก็พลอยพยักหน้าว่าดีด้วย คนอื่นเขาออกปากชมก็พลอยชมกับเขาด้วย ถ้าคนอื่นเขาออกปากติก็พลอยติกับเขาด้วย แม้ในอารมณ์อื่น ๆ คือการได้ยิน การได้กลิ่น การได้ลิ้มรส และการได้สัมผัสในทรรคนะของมนุษย์ผู้เป็นโมหจริตก็เกินไปในทำนองเดียวกันนี้ กล่าวคือเข้าลักษณะ ปรัจจยโกมีผู้อื่นเป็นปัจจัยทั้งสิ้นต้องอาศัยผู้อื่นทุกอย่าง

โดย ความเป็นไปแห่งธรรม มนุษย์ชายหญิงซึ่งเป็นผู้มีโมหจริต ตามธรรมดาย่อมเป็นผู้มีจิตใจประกอบไปด้วยธรรมอันเลวดังต่อไปนี้

ถิ่นมิทุธ เป็นคนมีจิตใจว่องเหวี่ยงหวนอน หดหู่ ท้อถอยปราศจากความเข้มแข็ง ซึ่งเป็นเหตุให้กิจการต่าง ๆ ที่ตั้งใจทำ สำเร็จได้โดยยากและสำเร็จได้ช้ากว่าเวลาอันควรหรือไม่สำเร็จ

กุกุกุจ เป็นคนมักมีความรำคาญเกิดขึ้นในใจบ่อย ๆ เช่น เมื่อมีการประชุม เพื่อปรึกษาหารือในกิจการ ซึ่งจำต้องใช้ปัญญาพิจารณาหาเหตุผลคนโมหจริต ผู้มีจิตใจ มิใคร่จะสนใจในสิ่งทั้งปวง มักเกิดความรำคาญให้รู้สึกว่าเป็นการทรมานในการที่จะแสดงหรือฟังความคิดเห็นนั้นๆ ทั้งนี้ก็เพราะว่าตนเป็นคนมีโมหะเข้ามากำบังปัญญา

วิจิกิจฉา เป็นคนมีความลังเลสงสัยตัดสินใจอะไรไม่ได้ในทุก ๆ กรณีให้มีอันสนเท่ห์ใจเป็นไปเสียทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ปรารถนาที่จะเป็นผู้นำ แต่ปรารถนาที่จะเป็นผู้ตามในกิจการทั้งปวง
อาทานคาหิตา เป็นคนมีการยึดมั่นถือมั่น โดยปราศจากเหตุผลหมายความว่าเป็นคนโง่เขลาเบาปัญญา หากว่าเกิดความเชื่อมั่นในสิ่งใดแล้ว ก็เชื่ออย่างเต็มหัวใจไม่ยอมคลายทิฐิ เช่น ถูกยุยงให้เกลียดใครแล้ว แม้ภายหลังจะรู้ว่าผู้ที่ตนเกลียดนั้นเป็นคนดี เป็นผู้บริสุทธิ์ ก็ยังมีความเกลียดชังอยู่ตามเดิมนั่นเอง

ทูปฺปฏินิสฺสคฺคิตา เป็นคนเปลี่ยนความเห็นอันชั่วร้ายได้โดยยาก หมายความว่า เป็นคนหัวดื้อหัวรั้นหนักหนา ถ้าลงว่าเกิดมิจฉาทิฐิขึ้นในน้ำใจ ให้เห็นผิดคิดไปว่า บุญทานไม่มี นรกสวรรค์ไม่มี นิพพานไม่มีดังนี้เป็นต้นแล้ว ต่อให้มีนักปราชญ์ผู้มีปัญญาฟ่องแผ้วสัทหี้นคนแสนคนมาเฝ้า

ดักเตือนสั่งสอนให้คลายทิฐิที่นั่นเสีย ก็ยอมเป็นการยากยิ่งที่จะอบรมสั่งสอน ให้คนโมหจริตปลดปล่อยความเห็นอันชั่วร้ายออกไปจากใจได้

อธิบายความได้ว่า โมหจริต หมายถึง พฤติกรรมที่เน้นหนักไปทางใจเซลา ไม่ชอบใช้ปัญญา มีตนมดด้วยความหลงงมงาย บุคคลที่มีโมหจริตมาก โดยทั่วไปจะมีพฤติกรรมและบุคลิกลักษณะที่แสดงถึงลักษณะ ๖ ประการ

- หดหู่และเชื่องซึม หมายถึง มักง่วงเหงาหาวนอน หดหู่ท้อถอย ทำงานเฉื่อยชาและไม่รีบร้อน ไม่ค่อยสนใจความดีงาม มีงานคั่งค้าง มีความเห็นผิด ไม่ชอบเป็นผู้นำ ชอบเป็นผู้ตาม ไม่ชอบบอกความคิดเห็นเป็นต้น

- ฟุ้งซ่านเลือนลอย หมายถึง ไม่มีสมาธิ ทำงานสะเพร่า หลงๆ ลืมๆ ไม่แน่ใจในสิ่งที่ทำไปแล้ว เพราะความหลงลืมของตนเองเป็นต้น

- ไร้ค่าญ หมายถึง หงุดหงิดรำคาญใจเกี่ยวกับความชั่วที่ได้กระทำไปแล้ว และความดีที่ยังไม่กระทำ เป็นต้น

- ลังเลสงสัย หมายถึง ขาดปัญญาไตร่ตรอง ไม่เชื่อในหลักเหตุผล ไม่เชื่อในธรรมะ มักลังเลสงสัยในเรื่องต่างๆ เข้าใจอะไรยาก เป็นต้น

- มีมิจฉาทิฐิ หมายถึง ยึดมั่นในความคิดเห็นของตน ยึดติดสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างมกมาย โดยปราศจากเหตุผล

- ละทิฐิยาก หมายถึง ดื้อรั้น ทั้งที่รู้ว่าผิดก็ยังทำ กลัวเสียศักดิ์ศรี กลัวเสียหน้า สอนยาก เป็นต้น

๔) สัทธาจริต

มนุษย์ผู้เกิดมาแล้วและปรากฏว่าเขาเป็นผู้มีสัทธาจิตนั้น ย่อมส่อสัจธาตุญาณอันแท้จริงแห่งตนออกมา ให้คนทั้งหลายสังเกตดูรู้ได้โดยความเป็นไปต่าง ๆ ในชีวิตของเขา เช่นเดียวกับมนุษย์ผู้มีราคะจิตที่กล่าวมาแล้ว นอกจากความเป็นไปแห่งธรรมคือความดีความเลว ซึ่งซ่อนอยู่ในกันบึ้งแห่งดวงใจของเขาเท่านั้น กล่าวคือ เมื่อจะสังเกตดูความเป็นไปในชีวิตของมนุษย์ผู้มีสัทธาจิตโดยอิริยาบถโดยกิจโดยพรรณนะโดยภาชนะ

ก็ย่อมเป็นเหมือนกับมนุษย์ชายหญิงผู้มีราคะจิตทั้งสิ้น ยกเว้นเสียจากกรรมปวัตติ คือความเป็นไปแห่งธรรมเท่านั้น เพราะมนุษย์ชายหญิงผู้มีสัทธาจิต ย่อมเป็นผู้ประกอบไปด้วยกุศลธรรม ธรรมอันดีซึ่งซ่อนอยู่ในดวงใจของเขาดังต่อไปนี้

มุตุดจาคตา เป็นคนยอมเสียสละไม่มีความกังวลห่วงใย ในสิ่งทั้งปวง

อริยานุ ทสฺสนกามตา เป็นคนมีศรัทธาอันแรงกล้า ปรารถนาที่จักได้พบเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายอย่างยิ่งยวด

สทฺธมฺมโสตุกามตา เป็นคนมีความปรารถนาที่จักได้สดับรสพระธรรมเทศนา อันมีเนื้อความเกี่ยวเนื่องกับพระนิพพาน ซึ่งเป็นเรื่องที่โน้มน้าวใจตนให้หลุดพ้นจากกองทุกข์ในห้วงทะเลใหญ่คือ วัฏสงสาร

ปาโมชฺชพหุลตา เป็นคนที่มากไปด้วยความบริตาปราโมทย์เป็นยิ่งนัก ในเมื่อได้มีโอกาสพบเห็นพระอริยเจ้าและได้สดับตรับฟังพระสัทธรรมเทศนาแล้ว

อสุฐตา เป็นคนไม่โอ้อวด ไม่มีนิสัยพูดพล่อย พร่ำแต่อวดคุณงามความดีของตัวเอง
อมายาวิตา เป็นคนไม่มีเล่ห์ไม่มีมายา

ปสาโท เป็นคนมีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยหรือในท่านผู้มีพระคุณ เช่นมารดาบิดา ครูบาอาจารย์อย่างแท้จริง

อธิบายความได้ว่า สัทธาจริต หมายถึง พฤติกรรมที่เน้นหนักไปทางศรัทธา ซาบซึ้งน้อมใจ เลื่อมใสโดยง่าย บุคคลที่มีศรัทธาจริตมาก โดยทั่วไปจะมีพฤติกรรมและบุคลิกภาพที่แสดงออกถึงลักษณะ ๗ ประการคือ

- บริจาคทรัพย์เป็นนิตย หมายถึงมีการบริจาคอยู่เสมอ ชอบช่วยเหลือผู้อื่น ชอบเสียสละเพื่อส่วนรวม

- มุ่งมั่นทำความดี เพื่อหวังผลในกุศลผลบุญนั้น เป็นต้น

- ชอบฟังเทศน์ฟังธรรม น้อมใจฟังคำสั่งสอน ว่านอนสอนง่าย ชอบฟังในสิ่งที่มี

สารประโยชน์เป็นต้น

- ยิ้มแย้มแจ่มใส ใจเย็น มองโลกในแง่ดี ยินดีกับความสำเร็จของผู้อื่น อย่างจริงใจ เป็นต้น

- เป็นผู้ไม่โอ้อวด ถ่อมตัว ไม่ชอบการแข่งขัน ไม่ชอบการเินยอ ไม่สนใจลาภยศ เป็นต้น

- เป็นผู้ไม่มีมายา หมายถึงไม่พูดปด เป็นคนซื่อ หนักเอาเบาสู้อยู่ ไม่คิดหลอกลวงใคร

- ความเลื่อมใสในฐานะทั้งหลายที่ควรเลื่อมใส หมายถึงเลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรม

พระสงฆ์ บิดามารดา ครูอาจารย์ อย่างแท้จริงเป็นต้น

๕) พุทธิจริต

มนุษย์ผู้เกิดมาแล้ว และปรากฏว่าเขาเป็นผู้มีพุทธิจริตนั้น ย่อมส่อสัญญาตญาณอันแท้จริงแห่งตนออกมา ให้คนทั้งหลายสังเกตรู้ได้โดยความเป็นไปต่าง ๆ ในชีวิตของเขา

เช่นเดียวกับมนุษย์ผู้มีโทษจริตที่กล่าวมาแล้ว นอกจากความเป็นไปแห่งธรรม คือความดีความเลว ซึ่งซ่อนอยู่ในส่วนลึกแห่งดวงใจของเขาเท่านั้น กล่าวคือเมื่อจะสังเกตดูความเป็นไปในชีวิตของ มนุษย์ผู้มีโทษจริต โดยอิริยาบถ โดยกิจ โดยโภชนะ โดยทรรคนะ

ก็ย่อมเป็นเหมือนมนุษย์ชายหญิงผู้มีโทษจริตทั้งสิ้น ยกเว้นเสียจากกรรมปวัตติ คือ ความเป็นไปแห่งธรรมเท่านั้น เพราะมนุษย์ชายหญิงผู้มีโทษจริตนี้ ย่อมเป็นผู้ประกอบไปด้วยกรรม อันดีซึ่งซ่อนอยู่ในดวงใจของเขาดังนี้คือ

โสจสุสตา เป็นคนว่านอนสอนง่าย ยอมรับฟังคำแนะนำสั่งสอนที่มีประโยชน์ด้วยดี ถึงแม้ท่านผู้สั่งสอนนั้น จะไม่ใช่เป็นบิดา มารดา ครูบาอาจารย์ ญาติสนิทมิตรสหายก็ตาม หากคำ ตักเตือนแนะนำนั้นประกอบด้วยประโยชน์เกื้อกูล และความดีงามแก่ตนแล้ว ก็ยอมรับเอาทั้งสิ้น

กลุยาณมิตตตา เป็นคนมีปัญญาเลือกคบเอาแต่คนดีเป็นเพื่อนไม่ปรารถนาที่จักคบ พาลชนคนเลว หากว่าเป็นคนดีแล้วก็ยอมรับเอาเป็นมิตรตนในทันทีทันใด โดยไม่มีการเลือกชั้น วรณะว่าไพร่ผู้ดี

โภชนเมตตญญตา เป็นคนมีปัญญารู้จักประมาณในการรับอาหารที่เขาให้ และรู้จัก ประมาณในการบริโภค ไม่มีความประมาท ไม่มีความปรารถนาใหญ่จนเกิดทุกข์ภัยแก่ตัว

สติสมุปชฌญญ เป็นคนระวังตัวจะทำอะไรก็คิดหน้าคิดหลังประกอบไปด้วย สติสัมปชัญญะ ในที่ทุกสถานและในกาลทุกเมื่อ

ชาคริยานุโย เป็นคนไม่มีความเกียจคร้านหมั่นประกอบความเพียร มีจิตใจตั้งอยู่เป็น นิตยในกิจที่ดีงาม

ลัมเวโค เป็นคนมีปัญญา มักเกิดความสังเวชใจ เกิดความเบื่อหน่ายในกิริยาที่ตนจะต้อง ท่องเที่ยวไปในวัฏสงสาร เห็นทุกข์โทษมหาศาลในการที่ตนจะต้องประสบกับความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ไปโดยไม่มีวันสิ้นสุด

โยนิโสภธานํ เป็นคนมีปัญญาปรารถนาที่จะพ้นจากกองทุกข์จึงหมั่นประกอบความ เพียร โดยเหมาะโดยควร คือหมั่นสร้างสม อบรมคุณงามความดีให้เกิดมีขึ้นกับตนโดยการให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา เพื่อให้ได้ประสบคติที่ดีงามในภพหน้าชาติหน้าต่อ ๆ ไปในอนาคตกาล จนกว่าจะถึงแดนนิพพานอันเป็นที่สิ้นสุดทุกข์โดยประการทั้งปวง

อธิบายความได้ว่า พุทธจริตหมายถึง พฤติกรรมที่เน้นหนักไปในทางใช้ความคิด พิจารณา มักใช้ปัญญาในการไตร่ตรอง ขอบวางแผน บุคคลที่มีพุทธจริตมากโดยทั่วไปจะมี พฤติกรรมและบุคลิกภาพที่แสดงถึงลักษณะ ๗ ประการ คือ

- ว่าง่าย หมายถึง มีพฤติกรรมที่สุภาพเรียบร้อย พูดสุภาพ เชื้อพืงพ่อแม่ ครูอาจารย์ รู้จักบุญคุณคน รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น เป็นต้น
- มักคบเพื่อนที่ดั่งาม รู้จักคบคน ชักนำเพื่อนไปทางที่ดีงาม เป็นต้น
- รู้จักประมาณในการกินอยู่ และการใช้จ่าย ไม่ฟุ่มเฟือย ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต ไตร่ตรองเกี่ยวกับเรื่องอาหาร เช่นเลือกกินอาหารที่มีประโยชน์ เป็นต้น
- มีสติรอบคอบ ทำอะไรมีการวางแผนล่วงหน้า มีความละเอียดถี่ถ้วน ความจำดี เป็นต้น
- มีความพยายามสูง มีความอดทน ชอบคิดปัญหายากๆ หนักเอาเบาสู้ เป็นต้น
- รู้จักใช้เหตุผลในการตัดสินใจ สิ่งใดควรสิ่งใดไม่ควร ใช้ปัญญาในการตัดสินใจ ปัญหาเรียนรู้เร็ว เป็นต้น
- ยอมรับความเป็นจริง ทำใจได้ กล้าเผชิญกับปัญหา และคิดหาวิธีแก้ไขปัญหา เป็นต้น

๖) วิตกจริต

มนุษย์ผู้เกิดมาแล้ว และปรากฏว่าเขาเป็นผู้มีวิตกจกริตนั้น ย่อมส่อสัตตญาณอันแท้จริงแห่งตนออกมา ให้คนทั้งหลายสังเกตดูรู้ได้โดยความเป็นไปต่าง ๆ ในชีวิตของเขา เช่นเดียวกับมนุษย์ผู้มีโมหจกริตที่กล่าวมาแล้ว นอกจากความเป็นไปแห่งธรรมซึ่งซ่อนอยู่ในส่วนลึกแห่งดวงใจของเขาเท่านั้น กล่าวคือ เมื่อจะสังเกตดูความเป็นไปในชีวิตของมนุษย์ผู้มีวิตกจกริต โดยอิริยาบถ โดยกิจ โดยโภชนะ โดยทรรศนะ

ก็ย่อมเป็นเหมือนกับมนุษย์ชายหญิงผู้มีโมหจกริตทั้งสิ้น ยกเว้นเสียจากกรรมปวัตติ คือความเป็นไปแห่งธรรมเท่านั้น เพราะมนุษย์ชายหญิงประเภทวิตกจกริตนี้ ย่อมเป็นผู้มีจิตใจส่วนลึกประกอบไปด้วยธรรมทั้งหลายดังต่อไปนี้

ภสฺสพหุลตา เป็นคนมักพูดพร่ำ ชอบรำพันถึงเรื่องไม่เป็นเรื่อง บางทีเรื่องเล็กน้อย แต่คนวิตกจกริตเก็บเอาไปคิด เก็บเอาไปรำพันอยู่ได้นาน ๆ โดยไม่มีวันจบสิ้นอย่างน่ารำคาญ

คณารามตา เป็นคนชอบคลุกคลีกับหมู่คณะ เห็นคนทั้งหลายเขารวมกลุ่มกันอยู่ที่ไหน ก็มักจะพลอยเข้าไปรวมกลุ่มกับเขาด้วย แม้จะถูกเขาพูดจาล้อเลียนสบประมาทอย่างไรก็มีใจไม่ถือสาหาความ

กุสฺสลาณุกโยเครติ เป็นคนมีความคิดเชื่องช้าในการประกอบกุศลกรรม ความคิดริเริ่มอย่างแรงกล้า ในการที่จะทำบุญ บริจาคทาน รักษาศีลและเจริญภาวนาย่อมไม่เกิดมีในบุคคลประเภทวิตกจกริตนั้นด้วย

อนนวุ จิตติกิจจตา เป็นคนจับจด ทำอะไรไม่เป็นขึ้นเป็นอัน ชอบพลุกล่นไปทางโน้นทางนี้ เปลี่ยนงานเรื่อยไป ไม่มีที่สิ้นสุด

รตุติธูมาเยนา เป็นคนเข้าลักษณะการที่เรียกว่า "กลางคืนเป็นคว้น" คือกลางคืนชอบคิดว่าตนจะทำอย่างนั้นอย่างนี้ คิดหาวิธีการ คิดวางโครงการแบบสร้างวิมานในอากาศอย่างใหญ่โต มโหฬารคล้ายกับว่าตนจะเป็นเจ้าโลกในความคิดฝัน

ทิวาปฐุชฌนา เป็นคนเข้าลักษณะการที่เรียกว่า "กลางวันเป็นโหลง" คือกลางคืนคิดพลาญว่าจะทำโน้นทำนี่ชื่อว่าเป็นคว้นคลั่งตลบอยู่ในราตรีแล้ว พอตกมาถึงกลางวันก็เริ่มทำกิจที่ตนคิดไว้นั้นอย่างอุตลุด ซึ่งการกระทำนั้นอาจจะวิถาวรพิสดาร ไม่เหมือนกับที่มนุษย์ธรรมดาเขากระทำกันก็ได้อย่างนี้ ชื่อโหลงสว่างในกลางวันหรือกลางวันเป็นโหลง มุ่งหน้ากระทำไปโดยมิได้คำนึงถึงผลได้ผลเสียหรือความผิดความถูกแต่ประการใด

หุราหุรธาวนา เป็นคนเจ้าความคิด มักคิดพลุกล่นไปในเรื่องอะไรต่อมิอะไรร้อยแปดพันเก้า จิตใจไม่ค่อยมีโอกาที่จะสงบนิ่งลงได้เลย

อธิบายความได้ว่า วิตกจริต หมายถึง พฤติกรรมที่เน้นหนักไปในทางคิดฟุ้งซ่าน เป็นทุกข์ร้อนใจ กังวล ลังเลใจ ชอบคิดไปในทางร้ายทางเสีย บุคคลที่มีวิตกจริตมากโดยทั่วไปจะมีพฤติกรรม และบุคลิกภาพที่แสดงถึงลักษณะ ๗ ประการ คือ

- พุดมาก หมายถึงชอบพุดมากกว่าทำ พุดพรั่ว ชอบพุดถึงอนาคต พุดเพื่อเจ้า วาดวิมานในอากาศ ชอบรำพันถึงเรื่องไม่เป็นจริง
- ชอบคลุกคลีกับหมู่คณะ หมายถึงเห็นคล้อยตามหมู่พวก มักเกรงใจคน ไม่กล้าขัดใจพวก กลัวเพื่อนโกรธ ไม่กล้าตัดสินใจด้วยตัวเองเป็นต้น
- เปื่อน่ายในการประกอบบุญกุศล หมายถึง ไม่ถือเอาเรื่องความดีความงามเป็นเรื่องสำคัญ ไม่ชอบทำบุญบริจาคทาน ไม่ชอบระเบียบ ไม่ชอบอะไรเป็นพิเศษ เป็นต้น
- เป็นคนจับจด หมายถึงทำอะไรไม่เป็นขึ้นเป็นอัน ชอบเปลี่ยนไปเปลี่ยนมา เปลี่ยนงานเรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด เป็นต้น
- เป็นคนฟุ้งซ่าน ชอบคิดวางโครงการ แบบสร้างวิมานในอากาศอย่างใหญ่โตมโหฬาร เป็นต้น
- เป็นคนคิดเกียจคร้าน แม้ว่ากลางคืนคิดจะทำโน้นทำนี่ แต่พอกลางวันกลับไม่ทำอย่างที่คิดวางแผนไว้ เกียจคร้านเสียก่อน เป็นต้น
- เป็นคนเจ้าความคิด ชอบคิดเพ้อฝัน อารมณ์ไม่แน่นอนระส่ำระสาย เช่นตื่นตื้นง่าย ชอบอะไรได้ไม่นาน ประเดี๋ยวดีประเดี๋ยวร้าย เป็นต้น

สรุปได้ว่า จริต ๖ เป็นธรรมชาติที่มีอยู่ในจิตใจของมนุษย์ทุกคนที่แสดงออกเป็นพฤติกรรม และบุคลิกภาพเป็นตัวแทนของระบบความคิด ระบบการมองโลก และอุปนิสัยของแต่ละคน ขึ้นอยู่กับว่าผู้ใดจะมีจิตชนิดไหนมากกว่ากันก็จะสะท้อนพฤติกรรมของบุคคลนั้นๆ ให้ได้เห็น คนที่มีจิตเหมือนกันหรือแตกต่างกันนั้น ก็เนื่องจากมนุษย์ยังเป็นผู้มีกิเลสอยู่ เต็มไปด้วยความโลภ ความโกรธ และความหลง ฉะนั้นจึงทำให้มีความแตกต่างกันบ้างคล้ายกันบ้าง เช่น สำหรับผู้ที่มีพุทธิจริต มีลักษณะพิเศษในตัวเอง คือเป็นคนว่าง่าย ชอบคบเพื่อนที่ดี รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร มีสติสัมปชัญญะ ขยันหมั่นเพียร ชอบศึกษาค้นคว้าหาความรู้ และมักเกิดธรรมะสังเวช สลดใจในสิ่งที่ให้เกิดความสังเวชสลดใจเสมอ

การที่จะรู้ว่าจิตชนิดไหนมีข้าชากจำเริญในตัวเรา จึงจำเป็นต้องหันกลับมาพิจารณาใคร่ครวญ ค้นหาตัวเอง ทำความรู้จักตนเอง จนเข้าใจตนเองอย่างแจ่มแจ้ง แล้วบอกกับตัวเองได้ว่าจิตใดที่ดีก็ควรพัฒนาให้ปรากฏ จิตใดควรขัดเกลาให้ลดลง เพื่อเป็นเครื่องนำความสุขสภาพมาสู่ตนเอง

๒.๓ แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตในพระพุทธศาสนา

ชีวิต หมายถึง ความเป็นอยู่ บ่งถึงความเป็นอยู่ขององค์ประกอบของชีวิต ซึ่งประกอบด้วยขันธ์ ๕ (The Five Aggregates) อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ไม่มีชีวิตอื่นใดนอกเหนือไปจากขันธ์ ๕ ดังนั้นชีวิตก็คือ ความเป็นอยู่ของขันธ์ ๕ อีกแง่หนึ่ง ชีวิตคือ ผลรวมของธาตุ ๖ อันได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อากาศธาตุ และวิญญาณธาตุ^{๒๓} ชีวิต คือ ความเป็นอยู่ และการเจริญเติบโตได้ เป็นเงื่อนไขแบ่งแยกสิ่งมีชีวิตออกจากสิ่งไม่มีชีวิต หรือชีวิตที่ตายแล้ว (Dead Organism) ความเจริญเติบโต แสดงให้ปรากฏทางการเปลี่ยนแปลงภายในเนื้อสารนั้น ๆ การผลิตพันธุ์ใหม่ และความสามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม^{๒๔}

ชีวิตตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนา เริ่มต้นเมื่อจิตที่เป็นปฐม คือ วิญญาณแรกหรือปฏิสนธิวิญญาณหยั่งลงสู่ครรภ์มารดา จนกระทั่งถึงมรณะ ในระหว่างนี้ถือว่าเป็นกายมนุษย์ หรือชีวิต (Organism)^{๒๕}

^{๒๓} ประดิษฐ์ ปะวันนา, “ชีวิต: การเกิดการตายในมิติแห่งพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์ปรัชญาและศาสนา ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖), หน้า ๕.

^{๒๔} S.J.Taraporevala, *Heritage of vededic Culture*, (India: Bombay Taraporvala Sone Co.,Private Ltd., 1969), p.6.

^{๒๕} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๗๒/๑๔๑.

ชีวิตตามแนวคิดของชาวอินเดียโบราณ ชีวิต (Oranism) ประกอบขึ้นจาก ชีวะ (ชีวาตมัน) และสรีระ (ร่างกาย) และให้ความสำคัญแก่ชีวะ (วิญญาณ) ชีวิตที่ปราศจากชีวะเป็นสิ่งที่ปราศจากความเป็นสัตว์บุคคล

๒.๓.๑ ชีวิตคืออะไร

พระพุทธเจ้าทรงตรัส เรื่องกระบวนการเกิดของชีวิตมนุษย์ไว้ว่า ชีวิตเกิดขึ้นจากองค์ประกอบ ๓ ประการรวมกัน คือ

๑. บิดามารดาร่วมกัน

๒. มารดามีไข่อ้อมจะผสม

๓. คันธัพพะ ^{๒๖} ก้าวลงสู่ครรภ์ ^{๒๗}

เมื่อองค์ประกอบทั้งฝ่ายรูปและนามมาประกอบกันครบถ้วนแล้ว การเกิดจึงมีได้และ

เมื่อขาดอย่างใดอย่างหนึ่งชีวิตก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

ถ้าวิญญาณจักไม่หยั่งลงในครรภ์มารดา นามรูป ^{๒๘} จะก่อตัวขึ้นในครรภ์มารดาไม่ได้

ถ้าวิญญาณหยั่งลงสู่ครรภ์มารดาแล้วแต่ได้ล่วงเลยไปเสีย นามรูปก็เกิดไม่ได้ และถ้าวิญญาณของผู้เยาว์ไม่ว่าชายหรือหญิง ขาดความสืบต่อ นามรูปก็จะไม่เจริญได้"

พุทธพจน์อีกบทหนึ่งตรัสว่า "เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ" ^{๒๙}

ในพระคัมภีร์ที่หมินกาย ปาฏิภววรรค แห่งพระไตรปิฎก ^{๓๐} พระพุทธองค์ได้ทรงอธิบายถึงที่มาของชีวิตไว้ว่าสิ่งมีชีวิตทั้งหลายมีแหล่งกำเนิดรวม ๔ แหล่ง/ประเภท ซึ่งเรียกว่า กำเนิด ๔ ^{๓๑}(โยนิ: Kinds of Birth) ได้แก่

๑. **ชลาพุชะ (womb-born creatures)** สัตว์ชนิดที่เกิดในครรภ์ คือ เกิดจากการผสมกันของน้ำเชื้อกับไข่ ผังตัวอยู่ในมดลูก เจริญเติบโตอยู่ในครรภ์แล้วคลอดออกมาเป็นตัว ได้แก่ สัตว์ประเภทเลี้ยงลูกด้วยนม เช่น คน ช้าง ม้า วัว ควาย สุนัข เป็นต้น

๒. **อณฑชะ (egg-born)** สัตว์ที่เกิดในไข่ คือ ออกเป็นไข่มาก่อนแล้วจึงฟักเป็นตัว เช่น ไก่ นก เต่า ตะพาบน้ำ เป็นต้น

^{๒๖} คันธัพพะ หมายถึง สัตว์ผู้จำมาเกิดในครรภ์ (ปฏิสนธิวิญญาณ).

^{๒๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๓-๔๔๔.

^{๒๘} นามรูป หมายถึง ชีวิต (Organism).

^{๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๐/๙๕.

^{๓๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๓/๒๗๒.

^{๓๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒.

๓. **สังเสทชะ (moisture-born)** สัตว์ที่เกิดในโคล คือ เกิดในที่สกปรกหรือของชื้น และ หมักหมมเน่าเปื่อย โดยการแพร่ขยายออกไปเองได้แก่พวกสัตว์เซลล์เดียวโดยทั่วไป เช่น หนอง เชื้อไวรัสชนิดต่างๆ เป็นต้น

๔. **โอบปาติกะ (apparitional-born)** สัตว์ที่ผุดเกิดขึ้นหรือสัตว์ที่ลอยเกิด คือ เกิดเต็มตัวในทันทีทันใดโดยไม่ต้องอาศัยการสืบพันธุ์ แต่เกิดเพราะอำนาจกรรม เช่น เทวดา สัตว์นรก มนุษย์บางพวก และเปรตบางพวก เป็นต้น เกิดและตายโดยไม่มีเชื้อหรือซากปรากฏ

เฉพาะกรณีของมนุษย์ทัศนะของพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์แต่ละคนถ้าเอามิติด้าน คุณธรรม (Moral Quantain: MQ.) เป็นดัชนีชี้วัด ก็มีสถานะบุคคลที่ต่างระดับกันได้ถึง ๙ ระดับ ดังนี้

ระดับที่ ๑ อัมมพาลชน หมายถึง คนที่ชั่วเต็มร้อย ไม่มีความดีเจือปนอยู่เลย

ระดับที่ ๒ พาลชน หมายถึง คนที่มีความชั่วอยู่ในตัวสามส่วน มีความดีเพียงหนึ่งส่วน

ระดับที่ ๓ ปุณฺณชน หมายถึง คนกิเลสหนา คือมีความดีและความชั่วอย่างละครึ่ง

ระดับที่ ๔ กัลยาณปุณฺณชน หมายถึง คนที่มีความดีอยู่สามในสี่ส่วน มีความชั่วอยู่หนึ่งส่วน

ระดับที่ ๕ กัลยาณชน หมายถึง คนที่ดีเต็มร้อย ไม่มีความชั่วอยู่ในตัว

ระดับที่ ๖ โสดาบัน หมายถึง คนที่มีความดีเต็มบริบูรณ์และสามารถฝึกฝนปฏิบัติตนจนสามารถละกิเลสชนิดหยาบๆ ได้บางส่วน

ระดับที่ ๗ สกทาคามี หมายถึง คนที่สามารถละกิเลสหยาบๆ ได้ทั้งหมด

ระดับที่ ๘ อนาคามี หมายถึง คนที่สามารถละกิเลสที่ละเอียดได้บางส่วน

ระดับที่ ๙ อรหันต์ หมายถึง คนที่สามารถละกิเลสได้ทั้งหมด หรือแปลตรงตัว คือ ผู้ห่างไกลจากกิเลส

บุคคลห้าระดับต้นจัดเป็นบุคคลธรรมดาหรือสามัญบุคคล (Common Person) ส่วนสี่ระดับหลังตั้งแต่โสดาบันถึงอรหันต์จัดเป็นบุคคลพิเศษหรืออริยบุคคล (Noble Person) ซึ่งถ้าเป็นพระสงฆ์ก็จะเรียกว่า พระอริยสงฆ์และจัดเป็นองค์ประกอบหนึ่งของพระรัตนตรัย

๑.๑ มหาภูตรูป ๕ (Primary element) รูปหลัก รูปใหญ่ คือ รูปที่มีอยู่โดยสภาวะ
หรือรูปต้นเดิม ได้แก่ ธาตุ ๔ ประกอบด้วย

๑.๑.๒ อาโปธาตุ หรือ ธาตุน้ำ (Fluid element) ได้แก่ ธาตุที่มีลักษณะเอิบอาบ ราบซ่าน เปียกชื้น มี ๑๒ อย่าง คือ ดี เสมหะ หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไชข้อ และมูตร

๑.๑.๔ เตโชธาตุ หรือ ธาตุไฟ (Heating element) ได้แก่ ธาตุที่มีลักษณะเผาไหม้
ให้เกิดความร้อนในร่างกาย ได้แก่ ไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น ไฟที่ทำให้ร่างกายเติบโต ทอดไหม้

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับเดิม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕). หน้า ๒๙-๔๐.

กระวนกระวาย และไฟที่ช่วยย่อยอาหาร หรือความร้อนอื่นใดที่มีอยู่ในกาย ปกติในร่างกายของมนุษย์จะมีเดโชธาตุ หรือที่เรียกว่าระดับความร้อน (อุณหภูมิ) อยู่ประมาณ ๓๗ องศาเซลเซียส

๑.๒ อุปาทายรูป ๒๔ (Derivative Materiality) หมายถึงรูปอาศัย หรือ รูป (มวลสาร) ที่แฝงอยู่ในมหาภูตรูป เป็นส่วนละเอียดปลีกย่อย ประกอบด้วย

๑ .๒.๑ ปสาทรูป ๕ ได้แก่สิ่งที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์ ๕ ส่วนหรือเรียกว่า อินทรีย์ ๕ คือ (๑) ตา (๒) หู (๓) จมูก (๔) ลิ้น และ (๕) กาย

๑.๒.๒ โคจรรูป ๔ ได้แก่สิ่งที่เป็นอารมณ์ของอินทรีย์ คือ (๑) รูป (๒) เสียง (๓) กลิ่น (๔) รส

๑ .๒.๓ ภาวรูป ๒ ได้แก่ เพศ คือ (๑) ความเป็นหญิง (อิตถีภาวะ) และ (๒) ความเป็นชาย (บุริสภาวะ) มนุษย์ทุกคนจะมีทั้งสองภาวรูปอยู่ในตัว ถ้าภาวรูปใดปรากฏชัดเจนกว่า สรีระและพฤติกรรมก็จะออกมาเป็นเพศนั้นๆ

๑ .๒.๔ ชีวิตรูป ๑ ได้แก่ความมีชีวิต หรือที่เรียกว่าชีวิตินทรีย์

๑.๒.๕ อาหารรูป ๑ ได้แก่ กวฬิงการหาร (อาหารคือคำข้าว) คือ อาหารที่ร่างกายบริโภค เพื่อยังชีวิตให้อยู่รอด

๑ .๒.๖ ปริเจตรูป ๑ ได้แก่ ช่องว่างในร่างกาย ร่างกายมนุษย์จะมีรูพรุน เหมือนกับลักษณะของฟองน้ำ เพื่อเป็นช่องทางให้อาหารที่ถูกเปลี่ยนเป็นโลหิตเข้าไปหล่อเลี้ยงได้ ส่วนใดที่สูญเสียปริเจตรูปก็จะใช้การไม่ได้หรืออาจเรียกว่าเป็นมะเร็ง (cancer)

๑ .๒.๗ วิญญัตติรูป ๒ ได้แก่ความสามารถในการเคลื่อนไหวได้ คือ (๑) กายวิญญัตติ สามารถเคลื่อนไหวร่างกายได้ และ (๒) วจิตวิญญัตติสามารถขยับปากส่งเสียงพูดได้

๑ .๒.๘ ทหรูป ๑ ได้แก่หัวใจ (ที่ตั้งของจิต) มนุษย์แต่ละคนจะมีขนาดหัวใจเท่ากำปั้นของตัวเอง อยู่ในทรวงอกเบื้องซ้าย

๑ .๒.๙ วิการรูป ๓ ได้แก่ อาการที่ทำให้ร่างกายมนุษย์ผิดปกติหรือแตกต่างไปจาก วัตถุสิ่งของอื่นๆ คือ (๑) ลหุตา ความเบา (๒) มุทุตา ความอ่อนสลาย และ (๓) กัมมัณฺญตา ความควรแก่การงาน สามารถใช้อวัยวะต่างๆทำหน้าที่ได้

๑ .๒.๑๐ ลักษณะรูป ๔ ได้แก่ อาการที่เป็นเครื่องกำหนดให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่างๆภายในร่างกาย คือ (๑) อุปายะ การก่อตัวและเจริญเติบโต (๒) สันตติ ความสืบต่อหรือเป็นไปอย่างต่อเนื่อง (๓) ชรตา ความทรุดโทรม และ (๔) อนิจจตา ความแปรปรวน

เมื่อรวมมหาภูตรูป ๔ (ธาตุ ๔) กับอุปาทายรูป ๒๔ ก็จะเป็นรูป ๒๘ อย่าง รวมรูปทั้งหมดที่กล่าวมา เรียกว่า รูปขันธ์ (Corporeality / Materiality)

จากการศึกษา พบว่ามีพระสูตรที่กล่าวถึงขันธ ๕ พระสูตร เณรปิณฑุปมสูตร^{๓๓} ว่าด้วย
อุปมาด้วยกลุ่มฟองน้ำ ในพระสูตรต้นปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค ว่า
พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำคงคาได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า แม่น้ำคงคานี้
พึงพัดฟองน้ำกลุ่มใหญ่มา บุรุษผู้มีตาดีก็จะพึงเห็น ฟองพิจารณาฟองน้ำกลุ่มใหญ่นั้นโดยแยกคาย
ได้ เมื่อเขาทำเช่นนั้น ฟองน้ำก็จะพึงปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้เลย แม้ฉันใด ภิกษุเห็น
ฟองพิจารณาอุปอย่างใดอย่างหนึ่งก็ฉันนั้น ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก
หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือกลัดก็ตามโดยแยกคาย เมื่อทำเช่นนั้น รูปก็จะปรากฏ
เป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้เลย สาระในรูปจะมีได้อย่างไร...

สรุปได้ว่า พระสูตรเณรปิณฑุปมสูตร เป็นพระสูตรที่พระองค์ทรงอุปมาเปรียบเทียบ
ขันธ ๕ ว่าเป็นของว่างเปล่า ให้มองเห็นสภาพของความว่างเหมือนกับสภาวะปรากฏการณ์ต่าง ๆ
ของธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่เราอาศัยอยู่เพื่อให้เข้าใจ ให้เป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น และแจ่มชัดขึ้น

๒. เวทนาขันธ (Feeling / Sensation) กองเวทนา คือส่วนที่เป็นการเสวยรสอารมณ์
หมายถึงความรู้สึกที่เกิดจากการสัมผัสทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ หรือทางใจ แบ่งตามลักษณะ
ความรู้สึกได้ ๓ ชนิด คือ สุขเวทนา ความรู้สึกสุข คือรู้สึกสบายทางกายหรือทางใจ (โสมนัส)
ทุกขเวทนา ความรู้สึกทุกข์ คือรู้สึกไม่สบายทางกายหรือทางใจ (โทมนัส) และอุเบกขาเวทนา (อทุก
ขมสุขเวทนา) ความรู้สึกเฉย จะสุขก็ไม่ใช่จะทุกข์ก็ไม่ใช่ เวทนาจึงเป็นพฤติกรรมอย่างหนึ่งของ
วิญญาณคือวิญญาณรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ เมื่อเสวยอารมณ์ที่ผ่านเข้ามา

๓. สัญญาขันธ (Perception) กองแห่งความจำหรือส่วนที่เป็นความจำได้ หน่วย
ความจำ กำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะวัตถุ (Object) บุคคลและเหตุการณ์ที่ผ่านเข้ามาทาง
ประสาทสัมผัสได้ คือส่วนที่เป็นการกำหนดได้หรือหมายรู้ การหมายรู้คือการกำหนดรู้อาการ
เครื่องหมาย หรือลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำและเข้าใจอารมณ์นั้น ๆ ได้ เช่น กำหนดรู้
ทรวดทรงสี และชื่อเรียกรวมทั้งสมมติบัญญัติต่าง ๆ มี “คน” “อ้วน” “ผอม” และ “ขาว” เป็นต้น
กล่าวอย่างง่าย ๆ ก็คือ อาการที่วิญญาณหรือจิตกำหนดว่าสิ่งที่รับรู้ นั่นคืออะไรและจำสิ่งที่รับรู้ นั้น
ไว้คือสัญญา กล่าวอีกอย่างหนึ่ง สัญญาทำหน้าที่หลัก ๒ อย่างคือ การจำไว้และการจำได้ การจำ
ไว้คือการเก็บข้อมูลที่เพิ่งพบไว้และจำได้คือรู้หรือนึกออกเกี่ยวกับสิ่งที่ตนเคยพบมาแล้วเป็น
ลักษณะของสัญญาซึ่งแยกขาดจากกันไม่ได้ แม้เราจะนิยามพูดว่า สัญญาคือการ “จำได้” เมื่อนึกได้
ว่าคนที่เราพบคือใคร แต่ในความเป็นจริง สัญญาทำหน้าที่ทั้งเก็บข้อมูลและเรียกข้อมูลออกมาใช้

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (บาลี) ๑๗/๙๕/๑๑๑-๑๑๓, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๔๐-๑๔๓.

สัญญา มีบทบาทสำคัญในการรับรู้อารมณ์ เพราะในการกำหนดรู้อารมณ์ต่าง ๆ นั้น สำหรับบุคคลทั่วไป สัญญาจะปรุงแต่งสิ่งที่เรารับรู้ให้เป็นไปตามกิเลสหรือตามกรอบที่เราใช้ในการรับรู้ นั่นจนสิ่งที่เรารับรู้ไม่ได้เป็นอย่างที่มันเป็น เหมือนคนมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ภายนอกเป็นสีแดง เพราะมองผ่านแว่นสีแดงที่ตนเองใส่อยู่ ทั้งที่ในความเป็นจริงสิ่งเหล่านั้นไม่มีสีแดง สัญญาจึงจำแนกได้เป็น ๒ ประเภทหรือ ๒ ระดับคือ

๑. สัญญาปริสุทธิ คือการกำหนดรู้อาการหรือลักษณะของสิ่งต่าง ๆ ตามปกติธรรมดาของสิ่งนั้น หมายถึงการหมายรู้ตามสภาวะของสิ่งนั้น ๆ โดยตรงไม่มีการเติมแต่งอะไรที่ไม่มีจริงลงไปด้วย เช่น หมายรู้สิ่งที่เห็นเป็นสีเขียว รูปร่างกลม รวมทั้งการหมายรู้บัญญัติต่าง ๆ มี “เมว” และ “ตี” เป็นต้น สัญญาประเภทนี้เป็นสัญญาระดับแรกหรือเป็นสัญญาขั้นต้นที่เกิดขึ้นเป็นอันดับแรกเมื่อเกิดการรับอารมณ์

๒. สัญญาซ้อนเสริม คือการหมายรู้ไปตามความคิดปรุงแต่งหรือตามความรู้ความเข้าใจในระดับต่าง ๆ เช่น การหมายรู้ว่าสวย ว่าน่าเกลียด ว่าไม่เที่ยง สัญญาประเภทนี้แบ่งย่อยออกเป็น ๒ ประเภท

ก. ปัญญสัญญา (กิเลสสัญญา) คือสัญญาที่เกิดจากความคิดปรุงแต่งที่เป็นอกุศล เป็นสัญญาที่ถูกตัณหา มานะ และทิฐิ ปรุงแต่งเสริม ทำให้บิดเบือนออกไปจากความรู้ที่แท้จริง กลายเป็นสัญญาวิปลาสซึ่งทำให้เกิดจิตวิปลาสคือความคิดที่คลาดเคลื่อนและทิฐิวิปลาสคือความเห็นที่คลาดเคลื่อนตามมา

ข. วิชาภาคิยสัญญา (กุศลสัญญา) คือสัญญาที่เกิดจากความคิดดีงามหรือความเข้าใจที่ถูกต้อง ช่วยส่งเสริมปัญญาและคุณธรรม เช่น การหมายรู้ความเป็นของไม่เที่ยง กล่าวอีกอย่างก็คือ เป็นสัญญาไม่วิปลาส ซึ่งทำให้จิตไม่วิปลาส และทิฐิก็ไม่วิปลาส เห็นสิ่งต่าง ๆ ตามเป็นจริง ไม่เห็นสิ่งที่เห็นทุกขว่าเป็นสุข เป็นต้น ตรงข้ามกับปัญญสัญญาที่กล่าวมาแล้ว

๔. สังขารขันธ์ (Mental Formation) กองแห่งความคิด เป็นองค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตที่ปรุงแต่งให้จิตดี ชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ ถ้าจิตคิดดี เรียกว่า ปุณฺณภาวิสังขาร ปรุงแต่งจิตให้คิดดี เรียกว่า อปุณฺณภาวิสังขาร และถ้าปรุงแต่งให้จิตคิดเป็นกลาง ๆ ไม่ดี ไม่ชั่ว เรียกว่า อนเนญชาวิสังขาร

สังขาร คือสภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง หมายถึงพฤติกรรม และลักษณะหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ซึ่งทำให้จิตนึกคิดและแสดงออกทางกายและทางวาจาในลักษณะต่าง ๆ เช่น ศรัทธา (ความเชื่อ) สติ (ความระลึกได้) หิริ (ความละอายต่อบาป) โอตตัปปะ (ความเกรงกลัวบาป) โลภะ (ความอยาก) โทสะ (ความโกรธ) และโมหะ (ความหลง) สังขารหรือที่

อภิธรรมเรียกว่าเจตสิกมีอยู่ ๕๐ อย่าง เมื่อรวมกับเวทนาและสัญญาที่เป็นเจตสิกเช่นกันจึงได้เจตสิก ๕๒ อย่างซึ่งในความเป็นจริงเจตสิกเหล่านี้ยังแยกย่อยได้อีกมาก

คำว่า “สังขาร” มีหลายความหมาย เช่นหมายถึงสิ่งที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยทุกอย่างซึ่งเป็นความหมายเดียวกับ “สังขตธรรม” คือหมายถึง “สิ่งที่ถูกปรุงแต่ง” และหมายถึงเจตนาตัวทำกรรมในปัจจุการ ๑๒ แต่ในเรื่องชั้นนี้ ๕ นี้หมายถึงสภาพหรือพฤติกรรมทางจิตต่าง ๆ ที่เหลือจากเวทนา และสัญญา เวทนา สัญญา และสังขารจึงจัดเป็นพวกเดียวกัน เพราะเป็นพฤติกรรมและลักษณะหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตหรือวิญญาณ กล่าวอีกอย่างก็คือเวทนา สัญญา และสังขารเป็นตัวความคิดและความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดในจิตทำให้จิตคิดและทำดีหรือชั่วหรือกลาง ๆ อยู่เป็นประจำ ความคิดและความรู้สึกเหล่านั้นเป็นแรงกระตุ้นที่จะทำให้เราต้องทำกรรมและเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่มีวันหยุดตราบจนกว่าเราจะสามารถดับสังขารส่วนที่เป็นกิเลสได้ แรงกระตุ้นที่ทำให้เราต้องทำกรรมและเวียนว่ายตายเกิดก็จะหมดไป และเราก็จะพ้นจากกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดได้ ซึ่งเราเรียกภาวะเช่นนี้ว่า “นิพพาน” นั่นเอง สังขารในชั้นนี้ ๕ จึงหมายถึง “สิ่งปรุงแต่ง” คือปรุงแต่งจิตหรือวิญญาณ

๕. วิญญาณชั้น (Consciousness) กองแห่งความรู้หรือการรู้แจ้งอารมณ์ต่าง ๆ ทางอายตนะทั้ง ๖^{๓๔} (ทวารทั้ง ๖) ได้แก่

- ๕.๑ ตา กระทบ รูป เกิดความรู้ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ
- ๕.๒ หู ได้ยิน เสียง เกิดความรู้ทางหู เรียกว่า โสทวิวิญญาณ
- ๕.๓ จมูก ได้ กลิ่น เกิดความรู้ทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญาณ
- ๕.๔ ลิ้น รู้ รส เกิดความรู้ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญาณ
- ๕.๕ กาย สัมผัส โผฏฐัพพะ เกิดความรู้ทางกาย เรียกว่า กายวิญาณ
- ๕.๖ ใจ กระทบ อารมณ์/มโนภาพ เกิดความรู้ทางใจ เรียกว่า มโนวิญาณ

ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ เป็นความรู้ประเภท ยืนพื้นเป็นฐานและเป็นทางเดินของนามชั้นอื่น ๆ เป็นทั้งความรู้ต้นและความรู้ตามคือเป็นความรู้เริ่มแรกเมื่อเห็นเป็นต้น ซึ่งทำให้เกิดเวทนา สัญญา และสังขารเกี่ยวกับสิ่งนั้น และรู้ตามกิจกรรมของนามชั้นอื่น ๆ เช่น รู้สึกสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาณ) คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมนิยมเรียกว่า จิต และจัดไว้ ๘๙ หรือ ๑๒๑ ประเภท วิญญาณที่ปรากฏในพระไตรปิฎกส่วนใหญ่เป็นวิญญาณทางอายตนะ^{๓๕} ทั้ง ๖ คือ

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘-๔๐.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒/๔, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๗.

- (๑) ญาณทางตา (จักขุญาณ) คือความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา
- (๒) ญาณทางหู (โสตญาณ) คือความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู
- (๓) ญาณทางจมูก (ฆานญาณ) คือความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก
- (๔) ญาณทางลิ้น (ชิวหาญาณ) คือความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น
- (๕) ญาณทางกาย (กายญาณ) คือความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย
- (๖) ญาณทางใจ (มโนญาณ) คือความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ

ญาณในพระไตรปิฎกจึงหมายถึงความรู้ทางประสาทสัมผัส (อายตนะ) ต่าง ๆ รวมทั้งทางใจ (มโนอายตนะ) ไม่มีลักษณะเป็นตัวตนที่จะมาเป็น “ผู้คิด” หรือ “ผู้รู้” อย่างในปรัชญาตะวันตกรวมถึงปรัชญาสำนักอื่น ๆ ในปรัชญาตะวันออก ส่วนคำว่า “ปฏิสนธิญาณ” ก็ไม่ได้หมายถึงตัวตนที่จะไปเกิดในภพใหม่ แต่หมายถึงญาณที่ทำหน้าที่เกิดในภพใหม่ที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “คันธัพพะ” นั่นเอง เหมือนกับกรณีที่พระมหาสัตว์เสด็จลงมาถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระนางสิริมหามายาก่อนจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในที่สุด ญาณในพระพุทธศาสนาเถรวาทไม่สามารถเป็นสิ่งอยู่โดดเดี่ยวตามลำพังได้ เพราะตามหลักปัจจุสมุปบาทญาณต้องอาศัยรูปในการเกิดขึ้นหรือดำรงอยู่ ดังพุทธภาษิตในมหาตัมहाสังขยสูตร ^{๓๖} ที่ตรัสไว้ว่า “ญาณอาศัยปัจจัยจึงเกิดขึ้น เรากล่าวไว้แล้วโดยปริยายเป็นอเนกกว่า ‘ปราศจากปัจจัย ก็ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งญาณ’...ภิกษุทั้งหลาย ญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยใด ๆ ก็นับว่า ‘ญาณ’ ตามปัจจัยนั้น ๆ ญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณ์ก็นับว่า ‘จักขุญาณ’...” เนื่องจากญาณมีลักษณะและการทำงานที่หลากหลายจึงมีชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น จิต มนะหรือมโน และหทยะ (หทัย) แต่กล่าวอย่างคร่าว ๆ ชื่อเหล่านี้ก็คือไวพจน์ของกันและกัน นอกจากนั้น เมื่อพิจารณาจากลักษณะของการทำงานหรือทำหน้าที่ของญาณ ญาณยังสามารถแยกประเภทเป็นมโนธาตุและญาณมโนธาตุได้อีกดังปรากฏในเรื่องธาตุ ๑๘ ตามแนวอภิธรรมมโนธาตุ คือปัญจทวาร-วัชระ ^{๓๗} อันเป็นจิตที่ทำหน้าที่รับหรือร่าพึงถึงอารมณ์ใหม่ที่มากระทบทางทวารทั้ง ๕ มีตาเป็นต้นเพื่อเป็นปัจจัยแก่วิญาณทางทวารนั้น ๆ (คือปัญจวิญาณจิต) และสัมปกิจฉนจิตอันเป็นจิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ต่อจากจักขุวิญาณจิตเป็นต้น (ปัญจวิญาณจิต) เพื่อส่งต่อให้สันตวิณจิต ที่เกิดในการรับอารมณ์แต่ละครั้ง ญาณที่รับอารมณ์อันผ่านเข้ามาทางประสาท

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๙๙/๓๕๖-๓๕๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๙/๔๓๑.

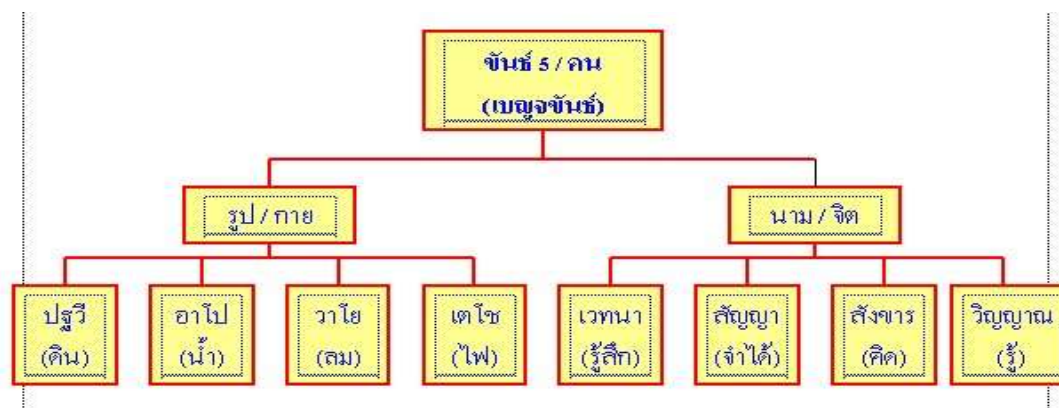
^{๓๗} ดูรายละเอียดใน วัชระ งามจิตตเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๓๕๐.

สัมผัสทั้ง ๕ ส่วนในวิญญานธาตุคือวิญญานหรือจิตอื่น ๆ ทั้งหมดที่เกิดในการทำหน้าที่รับ
อารมณ์

แนวคิดเรื่องขั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท คำว่า ขั้น หมายถึง กองรวมแห่ง
รูปธรรมและนามธรรมที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม และขั้น ๕ ประกอบด้วย รูปขั้น เวทนาขั้น
สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญานขั้น พุทธวิธีที่หลากหลายในการแสดงให้เห็นโทษแห่งขั้น
๕ ทุกองค์ธรรมแห่งหลักธรรมในพระพุทธศาสนาสามารถสงเคราะห์เข้ากับขั้น ๕ และนิพพานอัน
เป็นการบรรลุดธรรม

ขั้นทั้ง ๔ กอง/กลุ่ม คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน รวม ๔ ส่วนนี้จัดเป็นส่วนที่
เป็นนามธรรมหรือเป็นจิต ส่วนรูปขั้น (มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔) จัดเป็นรูปธรรมหรือ
กาย รวมกันเป็นอาการครบ ๓๒ ดังนั้นเมื่อกล่าวโดยย่อขั้น ๕ หรือคนคนหนึ่งๆ นั้น ก็
ประกอบด้วย รูปและนาม หรือกายกับจิตนั่นเอง ดังแผนภูมิ

แผนภูมิ ๒.๑ แสดงรูปนามหรือกายกับจิต

ในทางจิตวิทยาอาจจะเรียกในส่วนของอายตนะภายในและภายนอกคือการรับรู้ ส่วน
การสัมผัสกับสิ่งที่มากระทบกับสิ่งเร้าเรียกว่า กระบวนการรับรู้

เพราพรรณ เปลี่ยนภู^{๓๔} กล่าวว่า การรับรู้เกิดขึ้นจะต้องประกอบด้วยอวัยวะรับสัมผัส
หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เครื่องรับ ได้แก่

- ๑) อวัยวะรับการสัมผัสภายนอก ประกอบด้วย
 - ตา สำหรับการมองเห็น

^{๓๔} เพราพรรณ เปลี่ยนภู, **จิตวิทยาการศึกษา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย
เทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๓-๑๑๕.

- หู สำหรับการได้ยิน
- จมูก สำหรับการได้กลิ่น
- ลิ้น สำหรับการลิ้มรส
- กาย สำหรับการสัมผัสทาง

๒) อวัยวะสัมผัสภายใน ประกอบด้วย

- สัมผัสเกี่ยวกับการเคลื่อนไหว ทำให้ทราบการเคลื่อนไหวของอวัยวะ ต่าง ๆ ภายในร่างกาย มนุษย์สามารถรับรู้ได้โดยประสาทสัมผัสในกล้ามเนื้อ เอ็น ข้อต่อ กระดูก
- สัมผัสการทรงตัว ทำให้รับรู้เกี่ยวกับการทรงตัว

สถิติ วงศ์สวรรค์ ^{๓๙} ได้กล่าวถึงลักษณะของผู้รับรู้ การที่บุคคลจะเลือกรับรู้สิ่งใดก่อนหลัง มากน้อยอย่างไรนั้นขึ้นอยู่กับลักษณะผู้รับรู้ ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับลักษณะผู้รับรู้แบ่งออกเป็น ๒ ด้าน คือ

๑) ด้านจิตวิทยา เช่น ความจำ ความพร้อม สติปัญญา การสังเกตพิจารณาความสนใจ ตั้งใจ ทักษะ ค่านิยม วัฒนธรรม ซึ่งเป็นผลจากการเรียนรู้เดิม

๒) ด้านกายภาพ ได้แก่ เพศ อายุ เชื้อชาติ ระดับการศึกษา ซึ่งมีอิทธิพลต่อการรับรู้ทางการรับรู้ต่างกันไป ลักษณะของสิ่งเร้า คุณสมบัติของสิ่งเร้าเป็นปัจจัยภายนอกที่ทำให้คนเราเกิดความสนใจที่จะรับรู้ หรือทำให้การรับรู้ของคนเรากลายเคลื่อนไปจากความเป็นจริง ได้แก่

- ๒.๑) สภาพและพื้นฐานการรับรู้
- ๒.๒) ความต่อเนื่องกันของสิ่งเร้า
- ๒.๓) ความคล้ายคลึงของสิ่งเร้า
- ๒.๔) ความใกล้ชิดกับสิ่งเร้า

สรุปได้ว่า การรับรู้ เป็นกระบวนการ การประมวลความรู้สึที่เกิดขึ้นจากการรับรู้ คือ ที่เกิดขึ้นในจิตใจซึ่งเป็นขั้นที่เกี่ยวกับการจำแนกรายละเอียดของความรู้สึในจิตใจ ตามความรู้ และประสบการณ์ของบุคคล รู้ถึงความรู้สึกนั้นว่าเป็นอะไร ไม่ว่าจะมีความรู้สึกในอดีตมาก่อนหรือไม่ก็ตาม นอกจากนี้ความรู้สึกที่เกิดขึ้นจะเกี่ยวข้องกับแรงจูงใจของบุคคล ความโน้มเอียง ความรู้สึกทัศนคติ และความรู้สึกที่เคยมีมาก่อน ด้วยการจัดการกับข้อมูลที่ได้รับเข้ามา ให้เป็นรูปแบบที่จะสื่อความหมายได้

^{๓๙} สถิติ วงศ์สวรรค์ จิตวิทยาสังคม, (กรุงเทพมหานคร : บารุงสาสน์, ๒๕๒๕), หน้า ๗๗.

๒.๑.๕ ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้

บุคคลจะรับรู้ในสิ่งเร้าหรือสถานการณ์ซึ่งเป็นสภาพแวดล้อมภายนอกแต่เพียงบางส่วนเท่านั้น ไม่ใช่ทั้งหมด ดังนั้นการทำความเข้าใจในการเลือกที่จะรับรู้ทำให้เกิดความเข้าใจในบุคคลรวมตลอดถึงพฤติกรรมของเขาได้มากขึ้น

เดิมศักดิ์ คทวนิช^{๔๐} กล่าวว่า บ่อยครั้งที่บุคคลมักจะมี ความคาดหวังต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือสถานการณ์ใดสถานการณ์หนึ่งเอาไว้ล่วงหน้า ความคาดหวังนี้เองที่จะเป็นปัจจัยทำให้บุคคลเกิดความสนใจที่จะรับรู้ต่อสิ่งเร้าหรือสถานการณ์นั้น ๆ มากกว่าการไม่มีความคาดหวัง

ปรียาพร วงศ์อนุตรโรจน์^{๔๑} ได้กล่าวว่า สิ่งเร้าไม่มีโครงร่างและแบบแผนหรือสิ่งเร้าที่มีลักษณะกำหนดได้เป็นสองนัยขึ้นไป คนเรามีการรับรู้และตีความหมายให้กับสิ่งเร้าดังกล่าวโดยใช้ความต้องการคุณค่า เจตคติ บุคลิกภาพของตน เป็นเครื่องกำหนดในการรับรู้ของตน นอกจากนี้ประสบการณ์เดิมหรือความรู้เดิม บุคคลที่มีประสบการณ์เดิมหรือความรู้เดิมจะรับรู้ได้ดี เพราะทำให้การรับรู้ของบุคคลกว้าง ถูกต้องตามความเป็นจริง กล่าวคือ คนที่มีประสบการณ์มากได้พบเห็น ได้ยินได้สัมผัสสิ่งต่าง ๆ มากมาย การรับรู้ย่อมกว้างกว่าบุคคลที่มีประสบการณ์น้อย และสิ่งที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้ที่สำคัญอีกอย่างก็คือ ความสมบูรณ์ของประสาทหรืออวัยวะรับสัมผัส เพราะบุคคลที่มีอวัยวะสัมผัสที่สมบูรณ์จะเกิดการรับรู้ได้ถูกต้องหรือผิดพลาดน้อยกว่าบุคคลที่มีอวัยวะรับสัมผัสที่ผิดปกติ

สุนีย์ ธีรดากร^{๔๒} กล่าวว่า คนที่กำลังมีอารมณ์ดีก็จะรับรู้สิ่งต่าง ๆ ในแง่ดี ในทางตรงกันข้าม คนที่มีอารมณ์เสียอาจไม่รับรู้อะไรเลย หรือรับรู้ผิดพลาดไปจากความเป็นจริงได้

พชณี วรกวิน^{๔๓} ได้ศึกษาถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้สรุปได้ ดังนี้

๑) การใส่ใจ เกิดจากสิ่งเร้าที่มีลักษณะผ่านเข้ามา ร่างกายเกิดความพร้อมและตอบสนองเนื่องจากการใส่ใจทำให้คนได้ยินได้เห็นสิ่งนั้นก่อนเสมอ ความใส่ใจอาจเกิดจากสภาพการมีสิ่งเร้าภายนอกและภายในที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้ของบุคคล

^{๔๐} เดิมศักดิ์ คทวนิช, **จิตวิทยาทั่วไป**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ส.เอเชียเพลส, ๒๕๔๗), หน้า ๑๒๙.

^{๔๑} ปรียาพร วงศ์อนุตรโรจน์, **จิตวิทยาการศึกษา**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๑๕๙-๑๖๐.

^{๔๒} สุนีย์ ธีรดากร, **จิตวิทยาการศึกษา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด, ๒๕๒๕), หน้า ๔๙.

^{๔๓} พชณี วรกวินสุนีย์, **จิตวิทยาสังคม**, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาจิตวิทยาและการแนะแนว คณะวิทยาศาสตร์ วิทยาลัยครูจันทระเกษม, ๒๕๑๔), หน้า ๔๒.

๒) บุคลิกภาพของบุคคล บุคลิกภาพที่สำคัญต่อการรับรู้ทางสังคม ได้แก่ บุคคลที่มีนิสัยชอบทางสังคม และบุคคลที่ชอบเก็บตัว บุคคลที่มองโลกในแง่ดีย่อมเห็นแต่ส่วนดีหรือวัตถุที่เป็นสื่อนัยต่างกัน

๓) การเตรียมพร้อมในการรับรู้ ความพร้อมในการรับรู้จะเกิดขึ้นก่อนมีสิ่งเร้ามากระตุ้น การเตรียมพร้อมจะช่วยให้บุคคลคาดการณ์ล่วงหน้าในสิ่งที่เกิดขึ้น และเตรียมตัวเองอย่างเต็มที่ และแสดงปฏิกิริยาตอบสนองให้เหมาะสมกับสถานการณ์นั้นๆ

๔) คุณสมบัติของผู้รับรู้ บทบาทของคุณสมบัติภายในของผู้รับรู้มีส่วนในการอย่างมาก เพราะ บอกแนวโน้มว่าจะเกี่ยวข้องกับสภาพที่เป็นจริงของสิ่งเร้าอย่างไร คุณสมบัติเหล่านั้น ได้แก่ ความต้องการ ทศนคติ บุคลิกภาพ และการปรับตัวส่วนบุคคล

จำเนียร ชวงโชติ^{๔๔} กล่าวถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้ของบุคคลนั้น ประกอบด้วย ปัจจัยดังต่อไปนี้

๑. ตัวผู้รับ ได้แก่ บุคลิกภาพ สถิติปัญญาและความสามารถส่วนตัว ความสนใจและความตั้งใจ สภาวะอารมณ์ ทศนคติและอายุ เป็นต้น

๒. ตัวผู้ถูกรับ ได้แก่ ลักษณะประจำตัวของผู้ถูกรับ บทบาท และตำแหน่งทางสังคมที่ถูกรับรู้ ได้รับมอบหมายจากสังคม ความเต็มใจของผู้ถูกรับในการเปิดเผยตัวตนต่อสายตาผู้อื่น และความผูกพันกับเอกลักษณ์ประจำกลุ่ม เป็นต้น

๓. สภาวะแวดล้อมของบุคคลที่เป็นสิ่งเร้า

๔. ความสัมพันธ์ของผู้รับรู้ และผู้ถูกรับ

ปัจจัยที่มีอิทธิพลหรือมีความสัมพันธ์กับการรับรู้ นั้น แบ่งได้ ดังนี้

๑) ปัจจัยทางกายภาพของผู้รู้ ได้แก่ ระบบประสาทสัมผัส เช่น หู ตา จมูก ลิ้น ผิวหนัง เป็นต้น

๒) ปัจจัยด้านบุคลิกภาพของผู้รู้ ได้แก่ ทศนคติ อารมณ์ ค่านิยม ความต้องการ ความสนใจ ความพอใจ ความรู้และประสบการณ์ เป็นต้น

๓) ปัจจัยด้านสิ่งเร้าภายนอก ได้แก่ ลักษณะของสิ่งเร้า ความแตกต่างของสิ่งเร้า เช่น สิ่งเร้าที่มีความเข้มกว่า สิ่งเร้าที่มีความชัดเจน สิ่งเร้าที่มีการกระทำซ้ำบ่อย ๆ เป็นต้น

การรับรู้ เป็นเรื่องของการใช้วิจารณญาณที่อาจแตกต่างกันในแต่ละบุคคลเนื่องจาก บุคคลจะใช้วิธีการต่าง ๆ ในการจัดระเบียบการรับรู้ โดยอาจเพิ่มหรือลดข้อมูลที่ได้รับ หรืออาจ

^{๔๔} จำเนียร ชวงโชติ, **จิตวิทยาการเรียนรู้**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๕), หน้า ๑๗.

บิดเบือนความหมาย ปฏิเสธการรับรู้บางอย่างรวมถึงอาจมีการปรับโลกทัศน์ตามความเป็นจริงให้เป็นไปตามความต้องการของตน ทำให้ได้รับรู้ข้อมูลต่างจากความจริง การรับรู้เป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้บุคคลมีมุมมองต่อสิ่งต่าง ๆ แตกต่างกันไปเนื่องจากการรับรู้มีอิทธิพลต่อพฤติกรรม ดังนั้นจึงได้ตอบตามที่รับรู้ การเข้าใจในเรื่องของการรับรู้จึงทำให้เข้าใจพฤติกรรมต่าง ๆ ในชุมชนหรือองค์กรได้มากยิ่งขึ้น

โรบินส์^{๔๕} ได้แบ่งปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้ออกเป็น ๓ ด้าน โดยมีรายละเอียด ดังนี้

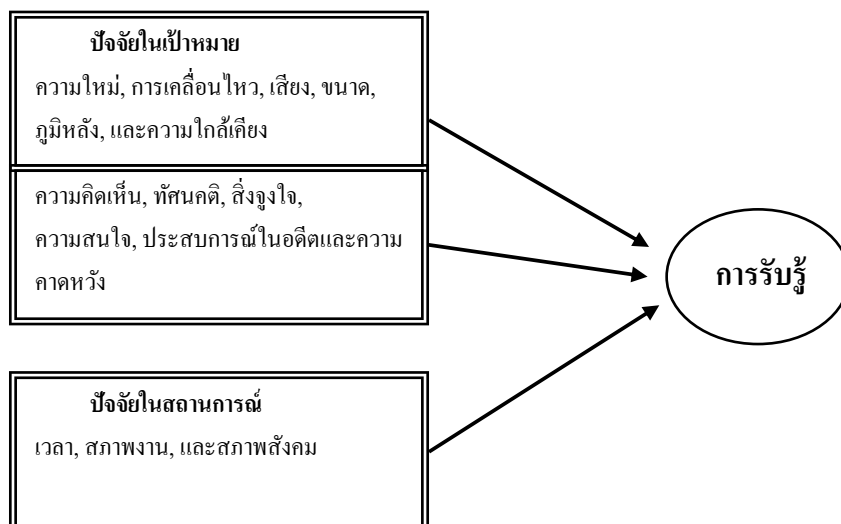
๑) เป้าหมายที่รับรู้ เป็นสิ่งที่ถูกสังเกตจากการยอมรับและการรับรู้ คนที่เสียงดังมักถูกสังเกตมากกว่าคนที่เงียบ ความใหม่ การเคลื่อนไหว เสียง ขนาด ภูมิหลัง และความใกล้เคียงสามารถสร้างภาพเป้าหมายตามที่เราเห็น เป้าหมายไม่สามารถถูกมองในลักษณะเดียว ๆ ดังนั้นความสัมพันธ์ของเป้าหมายกับภูมิหลังที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้แนวโน้มที่จะทำให้เกิดการจัดหมวดหมู่ของสิ่งที่ใกล้เคียง และคล้ายกันไว้ด้วย

๒) ตัวผู้รับรู้ เมื่อบุคคลดูเป้าหมายและพยายามตีความหมายถึงสิ่งที่เขามองว่าคืออะไร การตีความนั้นก็จะได้รับอิทธิพลจากส่วนตัวของผู้รับรู้ สิ่งที่เกี่ยวข้องอย่างมากของการรับรู้ ได้แก่ ทักษะ ทักษะ สิ่งจูงใจ ประสบการณ์ในอดีต และความคาดหวัง

๓) สถานการณ์ เป็นสิ่งที่เรามองเห็นหรือเหตุการณ์รอบ ๆ สภาพแวดล้อมที่อยู่ภายนอกซึ่งมีอิทธิพลต่อการรับรู้ประกอบด้วย เวลา สภาพงาน และสภาพสังคม ดังแผนภาพแสดงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้

^{๔๕} Robbin, S.P., *Organizational Behavior : Concepts Controversies and Applications*, 8th ed., (New jersey : Prentice Hall, Inc, ๑๙๙๘), p 371, อ้างใน จำเริญร ช่างโชติ *จิตวิทยาการเรียนรู้*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๕), หน้า ๑๗.

แผนภูมิที่ ๒ -๒
แสดงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้

ที่มา : Robbin, S.P., Organizational Behavior : Concepts Controversies and Applications, (8th ed.), (New jersey : Prentice Hall, Inc, 1998), p 371.

กระบวนการรับรู้ทางพระพุทธศาสนา

แสดงกระบวนการการรับรู้

$$\begin{aligned} \text{อายตนะ} + \text{อารมณ์} + \text{วิญญาณ} &= \text{ผัสสะ} \xrightarrow{\text{เวทนา}} \\ \text{ทางรับรู้} + \text{สิ่งที่ถูกรู้} + \text{ความรู้} &= \text{การรับรู้} \xrightarrow{\text{ความรู้สึกรู้}} \text{ความรู้สึกรู้ต่ออารมณ์} \end{aligned}$$

ดังพระพุทธองค์ ได้ตรัสไว้เป็นแนวทางแห่งความจริงเดียวกันทั้งแก่ผู้หลงและผู้รู้ เท่าทันกับการรับรู้ผัสสะนั้น ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ตา..หู..จมูก..ลิ้น..กาย..ใจ ไม่เที่ยง..เป็นทุกข์..เป็นอนัตตา, แม้เหตุปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่ง ตา..หู..จมูก..ลิ้น..กาย..ใจ ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, ตา..หู..จมูก..ลิ้น..กาย..ใจ ที่เกิดจากเหตุที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ที่ไหนจักเที่ยง จักเป็นสุข จักเป็นอิตถาเล่า”^{๔๖}

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๔๐-๑๔๕/๑๒๑-๑๒๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๐-๑๔๕/๑๗๕-๑๗๘.

“ภิกษุทั้งหลาย ผัสสสายตนะ ๖ ประการนี้แลที่บุคคลไม่ฝึก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่
 สำรวมแล้วย่อมนำมาทุกข์มีประมาณยิ่งมาให้ ... ภิกษุทั้งหลาย ผัสสสายตนะ ๖ ประการนี้แล ที่บุคคล
 ฝึกดี คุ้มครองดี รักษาดี สำรวมดีแล้วย่อมนำมาสุขมีประมาณยิ่งมาให้”^{๔๗}

“ภิกษุทั้งหลาย ข้าวกล้าถึงจะสมบุรณ์ แต่คนเฝ้าข้าวกล้าประมาณ และโคตัวกินข้าว
 กล้าก็ลงลุยข้าวกล้าโน้น ฟังถึงความเมามันเดินเลื้อตามต้องการแม้ฉันใด ปุณฺณผู้ไม่ได้สดับก็ฉัน
 นั้นเหมือนกัน ไม่ทำความสำรวมในผัสสสายตนะ ๖ ประการ ย่อมถึงความมัวเมาประมาณใน กาม
 คุณ ๕ ตามต้องการ”^{๔๘}

อายตนะเป็นเหตุให้เกิดกระแสการทำงานของจิต

พระสูตรที่กล่าวถึงกระแสความลึกซึ้งของกระบวนการทำงานของจิต มีพระพุทธพจน์
 ตรัสไว้ใน พระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค พระสูตรนิทานสูตร ^{๔๙} ว่าด้วย ปฏิจฺจสมุป
 ปาสนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ (หมายถึง มีกระแสความลึกซึ้ง) ก็เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ
 ไม่บรรลุธรรมนี้ หมูสัตว์จึงยุ่งเหมือนขอด้ายที่ยุ่ง เป็นปมยุ่งยุ่งเหมือนกระจุกได้ ความยุ่งยาก
 ดังกล่าวนี้นี้หมายถึง เรื่องที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการทำงานของจิตใจหรือนามขันธ์เป็นผลที่เกิดขึ้นจาก
 รูปขันธ์ มีการทำงานแบ่งออกได้เป็น ๖ กระแสและจำแนกได้อายตนะทั้ง ๖ ซึ่งได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น
 กายและมโนวิญญาณธาตุ (ใจ) อายตนะเหล่านี้ทำให้เกิดกระแสการทำงานของจิตขึ้น

อายตนะทั้ง ๖ ^{๕๐} แบ่งออกเป็นสองพวกใหญ่ ๆ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นอายตนะที่รับรู้
 ในสิ่งหรือวัตถุรูปที่มากกระทบนั้นรวมเรียกว่า ปัญจทวาร เพราะเปรียบเสมือนเป็นประตูหรือทวารเปิด
 ออกรับโลกภายนอกที่เป็นสิ่งแวดล้อมที่มากกระทบร่างกาย และประเภทที่ ๒ อายตนะที่ ๖ คือ มโน
 วิญญาณธาตุ (ใจ) ที่คอยรับรู้อารมณ์ที่มากกระทบโดยผ่านอายตนะภายนอกทั้งห้าที่กล่าวมา

ปัญจทวาร^{๕๑} เป็นอวัยวะรับรู้ความรู้สึกเมื่อมีสิ่งต่าง ๆ มากกระทบอวัยวะเหล่านี้ จึงเป็นสิ่งที่
 ประกอบด้วย ปสาทรูป (ปสาท แปลว่า แจ่มใส) คือมีลักษณะอ่อนไหวและใสที่จะสามารถรับรู้ลักษณะ
 ของวัตถุรูปแต่ละอย่างได้อย่างเต็มที่ อายตนะแต่ละส่วนจะทำงานอย่างไม่ก้าวก่ายกัน เช่น ตา ทำ
 หน้าที่รับรู้รูปธรรมที่มากกระทบรับรู้เสียงที่มากกระทบ ปสาทรูปมี ๕ ส่วนได้แก่จักขุปสาทรูป (ประสาท
 ตา) โสตปสาทรูป (ประสาทหู) ฆานปสาทรูป (ประสาทจมูก) ชิวหาปสาทรูป (ประสาทลิ้น) และกาย

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๙๔/๖๖, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๔/๙๗-๙๘.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๔๖/๑๘๑, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๖/๒๖๐.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๖๐/๘๙-๙๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓-๑๑๔.

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน วไลพร ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม, จิตวิทยาพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒,
 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑), หน้า ๕๔.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔-๕๕.

ปสาทรูป (ประสาทกาย) ปสาทรูปแต่ละส่วนลงความเป็นใหญ่ในหน้าที่การงานเฉพาะกิจ ของมัน ปสาทรูปจัดอยู่ในรูปวัตถุที่เป็นโอฬาริกรูป หมายถึงเป็นสิ่งที่หยาบเป็นรูปร่างที่สังเกตเห็นได้ง่ายและชัดเจนอยู่ตลอดเวลา ปสาทรูปสามารถรับรู้สิ่งที่มากระทบได้ตลอดเวลา สิ่งที่มากระทบเรียกว่า วัตถุรูป วัตถุรูปที่ปสาทรูปรับรู้ได้จำแนกไปตามสายของอายตนะ ได้แก่จักขุวัตถุ (วัตถุที่รับรู้ได้ทางตา) โสตวัตถุ (วัตถุที่รับรู้ได้ทางหู) ฆานวัตถุ (วัตถุที่รับรู้ได้ทางจมูก) ชิวหาวัตถุ (วัตถุที่รับรู้ได้ทางลิ้น) กายวัตถุ (วัตถุที่รับรู้ได้ทางประสาทกาย) เมื่อวัตถุกระทบอายตนะก็จะเกิดความรู้สึกต่าง ๆ ซึ่งเป็นเบื้องต้นแรกของการรับรู้ของกระแสจิต

กระแสจิตที่เกิดขึ้นจากการทำงานของอายตนะทั้ง ๖ ^{๕๒} คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโน วิญญาณธาตุที่เป็นอารมณ์ความรู้สึกแรกเริ่มได้แก่ รูปารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดจากประสาทตาสัมผัสกับรูปวัตถุ) สัททารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดจากประสาทหูสัมผัสกับโสตวัตถุ) คันธารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดจากประสาทจมูกสัมผัสกับฆานวัตถุ) รสารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดขึ้นจากประสาทลิ้นสัมผัสกับชิวหาวัตถุ) โผฏฐัพพารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดจากประสาทกายสัมผัสกับกายวัตถุ) และการรู้อารมณ์นี้จะไปสู่กระแสของจิตฝ่ายมโนวิญญาณธาตุที่ทำให้การรับรู้ต่าง ๆ เป็นความรู้ที่เก็บสะสมไว้ในใจที่เรียกว่าสัญญา คือ ความจำได้หมายรู้ การรับรู้ทางอายตนะแต่ละสายจึงก่อให้เกิดการทำงานของจิตขึ้น และเป็นศูนย์กลางของการรับรู้ทั้งหมดในทุกกระแสอายตนะที่มีอยู่ การรับรู้จะเกิดไม่ได้เลยถ้าจิตไม่ได้ทำงาน คือ มีอาการรับรู้อารมณ์นั้น ๆ ที่เรียกว่า ใจมีมนสิการ พุทธศาสนาจึงเน้นความสำคัญของใจเหนือกว่าอายตนะอื่นใดเพราะใจเป็นใหญ่ในกิจการทั้งปวง การรับรู้ทางปสาทรูปทั้งห้า นี้จึงสามารถเก็บไว้ในมโนวิญญาณธาตุ^{๕๓} (ธาตุรู้) มีทั้งอารมณ์ความรู้สึกที่เก็บสะสมไว้ตั้งแต่ในอดีต เป็นความจำ และยังสามารถเอาความจำได้หมายรู้ที่เคยประสบมาสร้างเป็นความคิดในอารมณ์ที่เกิดขึ้นได้นั้น การสร้างความคิดจากการรับรู้ที่เป็นมาก่อนนี้เรียกว่า สังขาร อารมณ์เกิดขึ้นอยู่เสมอนั้น เป็นเพราะเมื่ออายตนะทุกส่วนได้สัมผัสกับสิ่งที่มากระทบอยู่บ่อย ๆ ก็เกิดการจำได้คุ้นเคย จึงทำให้อายตนะมีความไวและไหวตัวต่อสิ่งที่มากระทบได้ทันที สิ่งที่อายตนะได้กระทบอยู่เสมอ ๆ ได้แก่ ภาวะภายนอกที่หุ้มห่อวัตถุอยู่ ได้แก่ วิสยรูป หมายถึงอารมณ์ที่เกิดจากการสัมผัสกับวัตถุซึ่งมีวิณณะ (รูปร่าง สี สัน สัมผัสฐาน ของวัตถุ) สัททะ (เสียง) คันธะ (กลิ่น) รสะ (รสชาติ) ปฐวี (ความแข็ง) เตโช (ความร้อน) และวาโย (ความเย็น) เมื่อปสาทรูปกระทบกับวัตถุรูปประเภทต่าง ๆ จะเกิดการรับรู้ในวิสยรูปทั้ง ๗ นี้ขึ้น สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในมโนวิญญาณธาตุล้วน ๆ แต่การรับรู้ต้องผ่านอายตนะภายนอกทั้ง ๕ ก่อน เมื่อปสาทรูป

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน วไลพร ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม, จิตวิทยาพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑), หน้า ๕๕-๕๖.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน วไลพร ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม, จิตวิทยาพุทธศาสนา, หน้า ๕๕.

กระทบกับวัตถุรูปจะเกิดการรับรู้ในวิสัยรูปของวัตถุรูปนั้นเป็นคู่ ๆ ตามสายการรับรู้ของอายตนะ ได้แก่ จักขุประสาทกับวัตถุนะ (สี) โสตปสาทกับสัทท (เสียง) ฆานประสาทกับคันธะ (กลิ่น) ชิวหาประสาทกับรสะ (รสชาติ) กายประสาทรูป ปฐวี เตโช วาโย (ความแข็ง ความร้อน ความเย็น) กล่าวคือ เมื่อจักขุประสาทรูปกระทบกับวัตถุรูป สิ่งที่รับรู้คือรูปร่าง สีสัณของสิ่งเหล่านั้น เมื่อโสตปสาทรูปกับโสตรูป สิ่งที่รับรู้คือรูปร่าง สีสัณของสิ่งเหล่านั้น เมื่อโสตปสาทรูปกระทบกับโสตรูป ก็จะรับรู้ลักษณะเสียงของสิ่งนั้น เมื่อฆานประสาทรูปกระทบกับฆานวัตถุ ก็จะรับรู้ในส่วนที่เป็นกลิ่นของสิ่งนั้น เมื่อชิวหาประสาทรับรู้กระทบกับชิวหาวัตถุก็จะรับรู้ในรสชาติของสิ่งนั้น เมื่อกายประสาทกระทบกับกายวัตถุก็จะรับรู้ลักษณะพื้นผิวของสิ่งนั้น ได้แก่ ความแข็ง ความอ่อน ความร้อน ความเย็น ของสิ่งนั้น สิ่งนี้เรียกว่าวิสัยรูปนี้ บางทีเรียกว่า โคจรรูป คืออารมณ์ที่ได้รับจากการกระทบกับวัตถุที่ผ่านเข้ามาให้รับรู้อยู่เสมอมิได้ขาด ทำให้กระแสดิจเปลี่ยนอารมณ์ไปตามที่มากกระทบได้ตลอดเวลา อารมณ์จึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นต่อเนื่อง ไม่ขาดสาย จิตใจจึงมีกระแสดการทำงาน ต่อเนื่องไม่ขาดสาย ด้วยการกระทบกันระหว่างอายตนะวัตถุรูป โคจรรูป หรือวิสัยรูปที่เป็นอารมณ์กระทบในมโนวิญญาณธาตุที่มีมนสิการกับอารมณ์ที่รับรู้ ทำให้เกิดปัญจวิญญาณ^{๕๔}ในเบื้องต้นได้แก่

จักขุประสาทรูป	สามารถรับ	รูปารมณ์	ทำให้เกิด	การเห็น
โสตปสาทรูป	สามารถรับ	สัททารมณ์	ทำให้เกิด	การได้ยิน
ฆานประสาทรูป	สามารถรับ	คันธารมณ์	ทำให้เกิด	การได้กลิ่น
ชิวหาประสาทรูป	สามารถรับ	รสารมณ์	ทำให้เกิด	การรู้รส
กายประสาทรูป	สามารถรับ	โผฏฐัพพารมณ์	ทำให้เกิด	การรู้สัมผัส

ส่วนที่เรียกว่ารูปารมณ์ สัททารมณ์ รसरมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ รวมเรียกว่า ปัญจอารมณ์การรับรู้ ในปัญจอารมณ์ทางประสาทรูปทั้ง ๕ ทำให้เกิดปัญจวิญญาณ คือกระแสดิจรับรู้อารมณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นอารมณ์ภายนอกเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม การรับรู้ต้องผ่านไปสู่ใจหรือต้องได้รับมนสิการของมโนวิญญาณธาตุด้วยจึงจะเป็นการเห็น การได้ยินเสียง การได้กลิ่น การได้รู้รส การได้รับรู้ ผิวสัมผัส ถ้ามโนวิญญาณธาตุไม่รวมด้วยแล้ว จะไม่เกิดการรับรู้ใด ๆ ได้อย่างแจ่มใสชัดเจน ตัวอย่างเช่น ขณะที่มิสัททารมณ์ (เสียง) มากกระทบกับโสต ปสาทรูป (ประสาทหู) ถ้าใจหรือ มโนวิญญาณธาตุไม่ใส่ใจคือไม่ทำงานรับรู้อารมณ์ที่มากกระทบร่วมกับกระแสดิจการทำงานของโสตปสาทรูปแล้ว เรียกว่าใจไม่มีมนสิการ ก็จะไม่สำเนียงในสัททารมณ์ที่ผ่านเข้านั้นไม่เกิดการได้ยิน หรือถ้าเกิดการรับรู้ก็จะเป็นการรับรู้ที่เลือนลางไม่ชัดเจน ถ้าให้อธิบายว่าได้ยินเสียงอะไรก็อาจจะตอบไม่ได้แน่นอน การรับรู้ที่มโนวิญญาณธาตุไม่ใส่ใจในกิจหน้าที่ทำให้สิ่งที่เป็นสัจจะ (ความจำได้หมายรู้) ในสิ่งที่ปัญจทวารรับรู้มา

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน วไลพร ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม, จิตวิทยาพุทธศาสนา, หน้า ๕๖-๕๗.

นั้นไม่ใช่กระจ่างชัด การทำงานของอายตนะที่ ๖ คือ ใจจึงเป็นส่วนสำคัญและจำเป็นที่สุด ถ้าไม่มีใจหรือมโนวิญญาณธาตุแล้วการรับรู้ทางอายตนะภายนอกที่เรียกว่า ปัญจารมณก็ด้อยคุณภาพ หรือหมดความสำคัญลงไปด้วย กล่าวคือถ้าปราศจากใจหรือมโนวิญญาณธาตุแล้วก็ไม่มีการรับรู้หรือกระแสดวงจิตหรือจิตวิญญาณ การรับรู้ที่อาศัยจักขุปสาทรูป เรียกว่า จักขุวิญญาณ การรับรู้ที่ต้องอาศัยปสาทรูป เรียกว่าโสตวิญญาณ การรับรู้ที่ต้องอาศัยขานปสาทรูป เรียกว่าขานวิญญาณ การรับรู้ที่ต้องอาศัยชีวหาปสาทรูป เรียกว่าชีวหาวิญญาณ การรับรู้ที่ต้องอาศัยกายปสาทรูป เรียกว่ากายวิญญาณเมื่อการรับรู้นี้ได้รับการปรุงแต่งเป็นความนึกคิดเกี่ยวกับความรู้สึก และอารมณ์ที่เกิดขึ้นในมโนวิญญาณธาตุแล้ว ก็จะเกิดธรรมารมณขึ้น ธรรมารมณเป็นการทำงานรับรู้ของจิตล้วน ๆ แต่ธรรมารมณก็ได้รับกระแสการทำงานของปัญจทวารด้วยในเบื้องต้น อย่างไรก็ตามกระแสจิต หรือวิญญาณในระดับสูงสุดเช่นโลกุตตรจิตนั้น พุทธศาสนาเชื่อว่า เป็นจิตหรือกระแสวิญญาณที่ทำงานได้โดยไม่ต้องอาศัยบทบาทของปัญจวิญญาณ จิตที่ทำงานได้โดยไม่ต้องกอยู่ภายใต้บทบาทของปัญจทวารจะสามารถก้าวพ้นความทุกข์เวทนาต่าง ๆ ได้อย่างสิ้นเชิง และทำให้เกิดความสุขสงบทางจิตได้มากยิ่งขึ้นถ้าพยายามลดบทบาท และอิทธิพลของการรับรู้ทางปัญจทวารให้น้อยลงให้มากที่สุด ด้วยการพิจารณาเห็นโทษของอายตนะที่เป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน ทำให้ตัดหนาดับลงได้ จนกระทั่งไม่มีความสำคัญต่อการรับรู้กระแสดวงจิต

๒.๔ ธรรมเนียมหลักแห่งความจริงของชีวิต

๒.๔.๑ ไตรลักษณ์

ธรรมเนียม^{๕๕} คือ กฎธรรมชาติที่มีความเป็นสากลที่ครอบคลุม (ร่างกาย) และนาม(จิตใจ) ให้มีสภาพเป็นไปตามกฎของธรรมชาตินั้นได้แก่ สามัญญลักษณะหรือหลักไตรลักษณ์หรือในบางบริบทอาจเรียกว่า “ทฤษฎีไตรลักษณ์”^{๕๖} ก็ได้ ซึ่งหมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าอันว่าด้วยลักษณะ ๓ อย่างที่มีทั่วไปแก่สรรพสิ่ง คำว่า “ไตร” แปลว่า สาม คำว่า “ลักษณ์” หรือ “ลักษณะ” หมายถึงสภาวะหรืออาการที่ปรากฏ “ไตรลักษณ์” จึงหมายถึงลักษณะหรือสภาวะที่มีอยู่ประจำในสิ่งทั้งหลายที่ประกอบขึ้นจากธาตุ ๔ (รูปขันธ์) เช่น ภูเขาและต้นไม้ หรือขันธ์ ๕ อย่างมนุษย์ซึ่งเรียกว่าเป็น “สังขาร” “สังขต” หรือ “สังขตธรรม” ซึ่งแปลว่า “สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง” (ต่างจาก “สังขาร” ในสังขารขันธ์ที่หมายถึง “สภาวะธรรมที่ปรุงแต่งจิต”) กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็คือ ไตรลักษณ์เป็นลักษณะประจำของขันธ์ ๕

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน อญ. ติก. (บาลี) ๒๐/๑๓๗/๒๗๘-๒๗๙, อญ. ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน วัชรระ งามจิตระเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๘-๗๘.

ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ในพระสูตรต่าง ๆ มีอนัตตลักษณะสูตร^{๕๗} เป็นต้น ที่ตรัสถึงขั้นที่ ๕ ว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา และเนื่องจากไตรลักษณ์เป็นลักษณะที่เกิดขึ้นแก่อะไรทั้งปวงเหมือนกับกฎที่บังคับให้ทุกสิ่งต้องเป็นไปตามนั้น ไตรลักษณ์จึงถือได้ว่าเป็น “กฎ” อย่างหนึ่งของธรรมชาติเหมือน กฎปฏิจักษมุปาบท หลักไตรลักษณ์ถือได้ว่าเป็นความจริงที่มีฐานอยู่บนหลักปฏิจักษมุปาบท เพราะสิ่งที่ทั้งปวงเป็นไปตามเหตุปัจจัยหรืออยู่ภายใต้กฎความเป็นเหตุและผล ลักษณะ ๓ อย่างในหลักไตรลักษณ์ก็คือ

๑. อนิจจตา ความเป็นอนิจจัง คือความไม่เที่ยง ความเปลี่ยนแปลง ลักษณะของ อนิจจตาหรือที่เรียกว่า “อนิจจลักษณะ” ก็คือ การเกิดขึ้น (อุปาทะ) การเปลี่ยนแปลงขณะตั้งอยู่ (ฐิตัสสะ อัญญัตตตา) และการดับไป (ภังคะ) ของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งลักษณะ ๓ อย่างนี้ถือได้ว่าเป็น “สังขตลักษณะ” ของสังขตธรรมทั้งปวงดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในสังขตลักษณะสูตร

๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์หรือความทุกข์ คือสิ่งที่ทนได้ยาก และอาการที่ทนอยู่ในสภาวะเดิมไม่ได้ พุทธศาสนาเถรวาทได้จำแนกความทุกข์ออกเป็น ๓ ประเภทใหญ่ตามนัยใน ทุกขตาสูตร^{๕๘} ดังนี้

(๑) ทุกขทุกขตา หรือ ทุกขทุกข์ ทุกข์คือความทุกข์ หมายถึง ทุกข์คือความรู้สึกทุกข์ซึ่งเป็นเวทนาประเภทหนึ่งในเวทนาชั้น ความรู้สึกทุกข์ทางกายและทางใจเกิดจากสาเหตุหลากหลายมีความเจ็บป่วยและความพลัดพราก เป็นต้น เป็นความทุกข์ที่เกิดเฉพาะกับสิ่งที่มีวิญญาณหรือสิ่งที่ประกอบด้วยขั้นที่ ๕ อย่างมนุษย์

(๒) สังขารทุกขตา หรือ สังขารทุกข์ ทุกข์ตามสภาพสังขารหรือทุกข์คือสังขาร หมายถึงทุกข์ของสังขารทั้งปวง ได้แก่ อาการที่สิ่งทั้งหลายคงทนอยู่ในสภาวะเดิมไม่ได้เพราะถูกเหตุปัจจัยบีบคั้น ทุกข์ในลักษณะนี้เกิดขึ้นกับสิ่งทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่มีวิญญาณหรือไม่มีวิญญาณก็ตาม เพราะสิ่งที่เป็นสังขตจะถูกรบกวนโดยเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องบีบคั้นให้คงอยู่ในสภาวะเดิมไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติของสิ่งเหล่านั้น

(๓) วิปริณามทุกขตา หรือ วิปริณามทุกข์ ทุกข์คือความเปลี่ยนแปลงหรือทุกข์ที่เนื่องด้วยความผันแปร หมายถึง ความรู้สึกสุขหรือสุขเวทนาที่เป็นความทุกข์ในระดับหนึ่งหรือมีทุกข์แฝงอยู่ด้วยตลอดเวลา เพราะก่อให้เกิดทุกข์ทันทีที่สุขเวทนานั้นผันแปรไป

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (บาลี) ๑๗/๕๙/๕๕-๕๖, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๔๐๘.

^{๕๘} อญ.ติก. (บาลี) ๒๐/๔๗/๑๔๖, อญ.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๗/๒๐๘-๒๐๙.

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (บาลี) ๑๙/๑๖๕/๕๓, ส.ช. (ไทย) ๑๙/๑๖๕/๙๖.

๓. อนัตตตา ความเป็นอนัตตา คือ ความไม่ใช่และไม่มีสิ่งที่เรียกว่า “อัตตา” รวมทั้งลักษณะของความไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชา ความเป็นอนัตตาในทฤษฎีไตรลักษณ์จึงมีความหมายหลัก ๒ อย่างคือ

(๑) ความเป็นอนัตตาหมายถึงความไม่มีสิ่งที่เรียกว่า “อัตตา” คือตัวตน สิ่งที่เราเข้าใจว่าเป็น “ตัวตน” หรือ “ตัวเรา” เป็นเพียงการประสมกันของขันธ ๕ หรือนามและรูป ไม่ใช่ “อัตตา” ที่เป็นตัวตนของเราอย่างแท้จริง อนัตตลักษณะในที่นี้จึงหมายถึง ความที่ขันธ ๕ ขันธโคขันธ์หนึ่งหรือทั้งหมดรวมกันไม่ใช่อัตตาและไม่มีอัตตาทั้งภายในและภายนอกขันธเหล่านี้ ดังพุทธพจน์ใน สมณูปัสสนาสูตร^{๖๐} และอนุรாதสูตร^{๖๑} ตรัสยืนยันเรื่องนี้ไว้

(๒) ความเป็นอนัตตาหมายถึงลักษณะที่ไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชา ในอนัตตลักษณะสูตรพระพุทธเจ้าตรัสถึงอนัตตลักษณะของขันธ ๕ โดยหมายถึงลักษณะของการไม่อยู่ในอำนาจสั่งการ กล่าวคือ เราไม่สามารถสั่งให้รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นไปอย่างที่เราต้องการ อนัตตลักษณะในที่นี้จึงได้แก่ลักษณะความไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชา ความเป็นอนัตตาในความหมายนี้เป็นอนัตตลักษณะที่ครอบคลุมทั้งสิ่งที่เรียกว่า “อัตตา” และสิ่งอื่น ๆ ที่เป็นสังขารหรือสังขตธรรมรวมทั้งนิพพานที่เป็นอสังขตธรรม อนัตตลักษณะในไตรลักษณ์เน้นความเป็นอนัตตาในความหมายนี้

(๑) ความหมายไตรลักษณ์

คำว่า ไตรลักษณ์ มาจากคำ ๒ คือ คำว่า ไตร + ลักษณะ ภาษาบาลีว่า ติ+ ลกฺขณานิ คำว่าไตร หรือ ติ แปลว่า ๓ คำว่า ลักษณะ หรือ ลกฺขณานิ แปลว่า อาการ หรือ ลักษณะ ดังนั้นเมื่อนำคำทั้งสองมารวมเข้ากันแล้วก็จะได้ คำว่า ไตรลักษณ์ หรือ ติลกฺขณานิ ซึ่งแปลว่า ลักษณะ ๓ อย่างคือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ อนัตตา ความไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ตรงกับภาษาอังกฤษว่า (Three Characteristics of Existence) แปลว่า ลักษณะ ๓ อย่าง ซึ่งหมายถึงลักษณะของสิ่งทั้งหลาย ทั้งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม

คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ จะเป็นคำสอนสากลใช้กับทุกสิ่งทุกอย่าง แต่พระพุทธองค์ทรงเน้นสอนไตรลักษณ์ ที่เป็นลักษณะเกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ที่ประกอบด้วย รูปธรรมและนามธรรมเพราะคำสอนของพระพุทธองค์ เป็นสัจธรรมของชีวิตที่สอนให้มนุษย์รู้ชีวิตตามความเป็น

^{๖๐} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๔๗/๓๘-๓๙, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๗/๖๕.

^{๖๑} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๔๑๑/๓๓๔-๓๓๗, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๑๑/๔๗๖-๔๗๗.

จริง แล้วดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับความจริง เพื่อนำชีวิตไปสู่ความพ้นทุกข์ที่เรียกว่า พระนิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต^{๖๒} อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา จึงเป็นผลทางธรรมชาติ

แห่งการวิเคราะห์ขั้น ๕ ซึ่งเป็นส่วนประกอบอันสำคัญของชีวิตมนุษย์^{๖๓}

พระสูตรตันตปิฎก ได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องไตรลักษณ์กับภิกษุว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง ฯลฯ รูปเป็นทุกข์เวทนาเป็นทุกข์ สัญญาเป็นทุกข์ สังขารเป็นทุกข์ วิญญาณเป็นทุกข์ ฯลฯ รูปเป็นอนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา. ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขาร ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าการหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก”^{๖๔}

พระธรรมปิฎก^{๖๕} ให้ความหมายว่า ไตรลักษณ์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญลักษณะ หรือเสมอกันแก่สิ่งทั้งปวง ซึ่งได้ความหมายเท่าๆกัน เพื่อความเข้าใจง่าย จะแสดงความหมายโดยย่อ ดังนี้

อนิจจตา คือ ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายไป

ทุกขตา คือ ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผื่นและคันแ痒อยู่ในตัวเพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไปจะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่สมบรูณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน

อนัตตตา คือ ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของตนเอง

^{๖๒} Nayanaponika Mahathera, *The Road To Inner Freedom*, (Kandy : Buddhist Publication Society, 1982), p. 77.

^{๖๓} Venerable Rahula W, *What The Buddha Taught*, (Bangkok : Haw Trai, 1990), p. 52.

^{๖๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗-๒๘.

^{๖๕} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๖๘.

พุทธทาส อินทปัญโญ^{๖๖} ให้ความหมายไว้ว่า “สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ประกอบอยู่ด้วย ลักษณะอันเรียกว่า ไตรลักษณ์ หรือลักษณะ ๓ ประการ คือ

อนิจจัง แปลว่า ไม่เที่ยง หมายความว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอไป ไม่มีความคงที่ตายตัว

ทุกขัง แปลว่า เป็นทุกข์ มีความหมายว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะที่เป็นทุกข์ มองดูแล้วน่าสังเวชใจ นำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้นๆ

อนัตตา แปลว่า ไม่ใช่ตัวตน หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีความหมายแห่งความเป็นตัวเป็นตน ไม่มีลักษณะอันใด ที่จะทำให้เราถือได้ว่ามันเป็นของเรา ถ้าเราเห็นอย่างแจ่มแจ้ง ชัดเจนถูกต้องแล้ว ความรู้สึกที่ว่าไม่มีตัว ไม่มีตนจะเกิดขึ้นมาเองในสิ่งทั้งปวง แต่ที่เราไปหลงเห็นว่าเป็นตัวเป็นตนนั้น เพราะความไม่รู้อย่างถูกต้องนั่นเอง”

พระธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงสภาวะกฎไตรลักษณ์ในหนังสือ **พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร** ว่า “ลักษณะที่มีทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตา

อนิจจะ ไม่เที่ยง คือ ไม่ดำรงอยู่เป็นนิตยนิรันดร์ เพราะเมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องดับไปในที่สุดทุกๆ สิ่งจึงมีหรือเป็นอะไรเข้ามาแล้วก็กลับไม่มี เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ชั่วคราวเท่านั้น

ทุกขะ ทนอยู่คงที่ไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ เหมือนอย่างถูกบีบคั้นให้ทรมาน เก่าแก่ไปอยู่เรื่อยๆ ทุกๆ คนผู้เป็นเจ้าของสิ่งเช่นนี้ ก็ต้องทนทุกข์เดือดร้อนไม่สบายไปด้วย เช่นไม่สบายเพราะร่างกายป่วยเจ็บ

อนัตตา ไม่ใช่อัตตา คือไม่ใช่ตัวตน”^{๖๗}

ดังนั้นความเข้าใจในชีวิตตามหลักพุทธศาสนานั้น คือ การรับรู้ว่าสิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เมื่อรู้โดยแท้จริงแล้ว ก็จะทำให้เกิดความรู้โดยชนิดที่จิตใจจะไม่อยากได้อะไร ไม่อยากเป็นอะไรด้วยความยึดถือ แต่ถ้าต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งใดๆ ที่เรียกกันว่า “ความมี ความเป็น” บ้าง ก็เข้าไปเกี่ยวข้องกับด้วยสติสัมปชัญญะโดยอำนาจของปัญญา ไม่ได้เกี่ยวข้องกับด้วยอำนาจของตัณหา เพราะฉะนั้นจึงไม่มีความทุกข์^{๖๘}

^{๖๖} พุทธทาส อินทปัญโญ, **คู่มือมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๐๑), หน้า ๓๑.

^{๖๗} **พระธรรมปิฎก, พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๒๐), หน้า ๑๐-๑๑.

^{๖๘} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๓๑ - ๔๑.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมาย ไตรลักษณ์^{๖๙} คือ ลักษณะที่เป็น สามัญทั่วไป ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมีตัวตน สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็น อนิจจะ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่า อนิจจังหมายถึง สิ่งที่ไม่เที่ยง ภาวะที่เป็นอนิจจัง นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนิจจตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกขัง เป็นทุกข์ เป็นของคงทนอยู่มิได้ มีสภาวะแห่งความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะที่เป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า ทุกขตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ความเป็นของมีตัวตน ภาวะที่เป็นอนัตตานี้เรียกเป็น คำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา มีตัวตน มีตัวตนเรียก เป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ

สรุปความได้ว่า ไตรลักษณ์ ความหมายก็คือ ลักษณะที่มีที่ปรากฏแก่สิ่งต่างๆ ไป จะเป็น สิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ก็มีสภาพที่เป็นสามัญเช่นเดียวกัน คือ ไม่เที่ยง ความแปรปรวน ความเปลี่ยนแปลงความไม่คงที่ ไม่คงอยู่สภาวะเดิม เป็นทุกข์ ความทนได้ยาก ความลำบาก ความคับ แค้น เป็นอนัตตาความไม่ตัวตน ไม่ใช่ตน บังคับไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ตกอยู่ในอิทธิพล หรือภายใต้การบังคับบัญชาของใครผู้ใดผู้หนึ่ง แต่หากต้องเป็นอย่างนั้นเสมอ

(๒) ลักษณะของไตรลักษณ์

อนิจจลักษณะ (อนิจจตา) จากการศึกษาค้นคว้าในพระไตรปิฎก จะเห็นได้ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กล่าวคือ “สังขารทั้งปวงที่ปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของไม่เที่ยง”^{๗๐} คือ อยู่นอกเหนือการ บังคับบัญชาของเราชั้นห้าที่เรียกว่าอัสสาเป็นของไม่เที่ยงแท้^{๗๑} อันประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๕^{๗๒} เกิดจากปิตามารดา^{๗๓} เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มี อันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา^{๗๔} ก็ด้วยมูลเหตุแห่งปัจจัยทั้งหลายที่เป็นไปตามหลัก

^{๖๙} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๕๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๕๖), หน้า ๔๘๔.

^{๗๐} วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๕๗/๓๔๒, อญ.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๔๗/๒๐๘.

^{๗๑} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙/๒๐.

^{๗๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๑-๓๐๖/๓๓๐-๓๓๙.

^{๗๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘-๔๐๙/๔๔๓-๔๔๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๑๑/๕๑๔.

^{๗๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๒/๒๐๕.

ปัจจุสมุปบาท จึงได้บัญญัติอัตราในสิ่งที่ตนเห็นว่าเป็นสภาพที่เที่ยง แต่เมื่อเห็นปัญญาดีแล้ว
สังขารทั้งหลาย ทั้งที่เป็นสังขตธรรม หรือ อสังขตธรรมก็ตามย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้แน่นอน^{๗๕}

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อ
ว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่า เป็นของสิ้นไปๆ (ขยฺยฺฐฺเนน)”^{๗๖} หมายความว่า เกิดขึ้นที่ไหน
เมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่น อายุตนะทั้งหลายในอดีต ก็ดับไปในอดีตไม่มาถึงขณะนี้อายุตนะ
ทั้งหลายในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า อายุตนะทั้งหลายในอนาคต จะเกิดถัดต่อไป ก็จ
ดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ดังนั้นเป็นต้นต่อมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ท่านต้องการให้
ผู้ศึกษาเข้าใจง่ายขึ้น จึงได้ขยายออกไปโดยนัยต่างๆ ยักย้ายคำอธิบายออกไปให้เห็นความหมาย
ในหลายๆ แง่ เช่น ชีวิตถูกชรานำเข้าไป อายุจึงสั้น ผู้ที่ถูกชรานำเข้าไปแล้ว ก็ไม่มีเครื่องที่จะ
ต้านทาน บุคคลพิจารณาเห็นภัยนี้ในมรณะ จึงควรละโลกามิสเสียมุ่งสู่สันติเกิด^{๗๗}

เมื่อมองชีวิตของคน เบื้องต้นก็มองอย่างง่าย ๆ ดูช่วงชีวิตทั้งหมด ก็เห็นว่า ชีวิตมีการ
เกิดและการแตกดับ เริ่มต้นด้วยการเกิดและสิ้นสุดลงด้วยความตาย เมื่อชอยลงไปอีก ก็ยังเห็น
ความเกิดและความดับ หรือการเริ่มต้นและการแตกสลายกระชั้นถี่เข้ามาเป็นช่วงวัยหนึ่งๆ ตลอด
ถึงช่วงเวลาขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวปีหนึ่งๆ ช่วงฤดูหนึ่งๆ ช่วงยามหนึ่งๆ ตลอดถึงช่วงเวลาขยับ
เขยื้อนเคลื่อนไหวแต่ละครั้งแต่ละหน จนกระทั่งมองเห็นความเกิดดับที่เป็นไปในทุกๆ ขณะ ซึ่งเป็น
ของมองเห็นได้ยากสำหรับคนทั่วไป อย่างไรก็ตาม ในสมัยปัจจุบันนี้ วิทยาศาสตร์มีความ
เจริญก้าวหน้ามากอนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรมเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้น
มากจนเกือบจะกลายเป็นของสามัญไปแล้ว ทฤษฎีต่างๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดาว
ลงมาจนถึงทฤษฎีว่าด้วยการสลายตัวของปรมาณู ล้วนใช้ช่วยอธิบายหลักอนิจจตาได้ทั้งสิ้น

ทุกขลักษณะ (ทุกข์ตา) จะเห็นได้ว่าทุกสิ่งอย่างที่เกิดขึ้นมาในโลกนี้มีความเกี่ยวเนื่อง
กัน เมื่อมีการกระทบสัมผัสก็ย่อมเสวยอารมณ์ทั้งที่เป็นสุขเป็นทุกข์^{๗๘} คือ มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น
แปรปรวนในท่ามกลาง และดับไปในที่สุด ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้จะมีสภาวะหนึ่งเกิดขึ้น
เรียกว่า ทุกขลักษณะ “สัตว์โลกนี้ถึงความคับแค้น จึงเกิด แก่ ตาย จูติและอุปติ จึงไม่พ้นจาก
ทุกข์”^{๗๙} ความพลัดพราก ทอดทิ้ง เปลี่ยนแปลงจากของรักของชอบใจทุกอย่างเป็นทุกข์ควร

^{๗๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕-๑๓๐/๕๗-๗๖.

^{๗๖} ขุ.ปฏ. (บาลี) ๓๑/๗๙/๕๓, อ้างใน วิสุทธิมรรค ๓/๓๒๕.

^{๗๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓/๔.

^{๗๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓-๖๕.

^{๗๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑.

พิจารณาในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ อย่างนี้^{๔๐} แม้อุภิตทั้งหลาย หมายเอา ชันห์ กิเลส อภิสังขาร และกามคุณ เป็นเหตุแห่งทุกข์^{๔๑} ตลอดถึงอายตนะทั้งหลายก็เป็นเหตุแห่งทุกข์

ทุกข์ตาและทุกข์ลักษณะ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดงอรรถของทุกข์ตาไว้อย่างเดียวว่า “ที่ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่า เป็นของมีภัย (ภยภูฐาน)”^{๔๒} หรือน่ากลัว ทั้งนี้โดยเหตุผลว่าสังขารทั้งปวง เป็นสภาพที่ผุพังแตกสลายได้ จะต้องย่อยยับมลายสิ้นไป จึงไม่มีความปลอดภัย ไม่ให้ความปลอดภัยไปรุ่งโล่งใจ หรือความเบาใจอย่างเต็มที่แท้จริง หมายความว่า ตัวมันเองก็มีภัยที่จะต้องเสื่อมโทรมสิ้นสลายไป จึงก่อให้เกิดภัย คือความกลัวและความน่ากลัวแก่ใครก็ตามที่เข้าใจไปยึดถือเกี่ยวข้อง

อนัตตลักษณะ (อนตุตตา) จากการศึกษาในเรื่องของ อนิจจตา และ ทุกขตา ได้เข้าใจและทราบการปรากฏอีกสภาวะหนึ่ง คือ อนตุตตา คือ สภาวะของความไม่ใช่ตัวตนนั่นเอง พึงเจริญอนัตตสัญญา กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง^{๔๓} ขึ้นชื่อว่าขันธห้าแล้ว ทั้งที่เป็น อดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในภายนอก หยาบละเอียด เลวหรือประณีต ไกลใกล้ก็ตาม ควรพิจารณาตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา^{๔๔} แม้ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น^{๔๕}

อนัตตาและอนัตตลักษณะ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดงอรรถของอนัตตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่มีสาระ (อसारภวฐาน)”^{๔๖} ที่ว่าไม่มีสาระ ก็คือ ไม่มีแก่นสาร ไม่มีแก่น หรือไม่มีแก่น หมายความว่า ไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวอยู่ตลอดไป ดังคำอธิบายที่ว่า “โดยความหมายว่า ไม่มีสาระ หมายความว่า ไม่มีสาระคือตัวตน (อัตตสาระ = ตัวตนที่เป็นแก่น หรือตัวตนที่เป็นแก่น) ที่คาดคิดกันเอาว่าเป็น อาตมัน (อัตตา = ตัวตน) เป็นผู้สิงอยู่หรือครองอยู่ (นิวาสี) เป็นผู้สร้าง หรือผู้สร้างสรวงศ์บันดาล (การกะ) เป็นผู้เสวย (เวทกะ) เป็นผู้มีอำนาจในตัว (สยงวาสี) เพราะว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ (คงตัวอยู่ไม่ได้) มันไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยง หรือความบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป แม้ของตัวมันเองได้ แล้วความเป็นผู้สร้างผู้บันดาลตัวตนจะมีมาจากที่ไหน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

^{๔๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๖๗-๒๖๘/๑๙๙-๒๐๐., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๙-๑๓๖/๑๑๘-๑๒๘.

^{๔๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๕๔-๑๕๕/๑๗๑-๑๗๔.

^{๔๒} พุ.ปฏ. (บาลี) ๓๑/๗๙/๕๓, อ้างในวิสุทธิมรรค ๓/๒๓๕.

^{๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๐/๘๖.

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๔/๒๖๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๓/๑๑๔-๑๑๘/๑๒๖-๑๒๙.

^{๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๕/๔๒๖.

^{๔๖} พุ.ปฏ. (บาลี) ๓๑/๗๙/๕๓, ๑๐๐/๗๗; ๖๗๕/๕๘๔; อ้างในวิสุทธิมรรค ๓/๒๓๕.

ภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความบีบคั้นขัดแย้งขัดข้องต่างๆ) เป็นอาทิ”^{๔๗}

ส่วนการสอนที่ทรงมุ่งเพื่อการหลุดพ้นจากอาสวะกิเลส คือ การสอนให้ได้รับความสุขอันเป็นโลกุตตระ ได้แก่ความสุขที่พ้นจากทางโลก สำหรับผู้มีความเพียรอย่างสูงและปรารถนาที่จะหลุดพ้นจากโลกอันเป็นโลกียะวิสัย พระพุทธองค์ก็ทรงนำเอาหลักคำสอนที่ทรงตรัสรู้ คือ อริยสัจ ๔ มี ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งก่อให้เกิดทุกข์คือ ตัณหา นิโรธ ความดับแห่งทุกข์ และมรรค คือ ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่การดับทุกข์ อริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นอันชอบสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบสัมมาวาจา การเจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานอันชอบ สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีวิตอันชอบสัมมาวายามะ ความเพียรที่ชอบ สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ สัมมาสมาธิ มีความตั้งใจชอบ แล้วทรงสอนให้นำเอา สามัญลักษณะหรือไตรลักษณ์ คือ สิ่งที่ทั่วไปมาเป็นข้อพิจารณา มองให้เห็นสภาวะหรือสภาพที่เป็นจริงของ ชันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๕ อย่างนี้ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน สอนให้พิจารณาว่ามีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ไม่มีสิ่งที่เป็นแก่นสารหรือสาระของชันธ์ ๕ คือสอนไม่ให้มีอุปาทานในชันธ์ทั้ง ๕ ไม่ให้ยึดติดคิดว่าเป็นสิ่งดีมีสาระแก่นสาร ความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัดก็เกิดขึ้น เป็นเหตุให้จิตไม่ยึดติดกับชันธ์ทั้ง ๕

เหล่านี้ความเป็นเอกภาพของใจ คือ ความบริสุทธิ์แห่งใจก็เกิดขึ้น (อุปปาเจโตวิมุตติ) ความหลุดพ้นแห่งใจอันไม่กำเริบ ปราศจากกิเลสและความยึดมั่นถือมั่นใดๆ ในชันธ์ทั้ง ๕ คือ พระนิพพาน อันเป็นเป้าหมายหลักหรือจุดสูงสุดในคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่า คำสอนของพระพุทธศาสนา เริ่มต้นการสอนจากสามัญลักษณะ คือ สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีความเป็นอย่างเดียวกันมีความเสมอกัน อนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ อนัตตาความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน แล้วนำมาสู่ความเป็นเอกภาพของโลกเมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว

การเจริญกรรมฐานนั้นมี ๒ ประการ^{๔๘} คือ การเจริญสมถกรรมฐานประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งคือ การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ในการเจริญสมถกรรมฐานนั้น มีการเจริญกันแม้ในสมัยที่พระพุทธศาสนายังไม่อุบัติขึ้นในโลก แต่เมื่อถึงสมัยที่พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในโลกแล้ว การเจริญสมถกรรมฐานก็หย่อนความนิยมลง ก็เพราะเมื่อบุคคลทั้งหลาย ได้รู้จักคุณค่าของการเจริญวิปัสสนากรรมฐานแล้ว ก็ได้หันมาเจริญวิปัสสนากรรมฐานกันเป็นส่วนมากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานที่ว่ามีอยู่แต่สมัยพุทธกาล นอกสมัยพุทธกาลไม่อาจเกิดขึ้นได้นั้น ถ้าจะกล่าวอย่างรวบรัดก็อาจกล่าวได้ว่า เพราะการเจริญวิปัสสนากรรมฐานนั้นต้องมีอุปนามชันธ์ ๕ เป็น

^{๔๗} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๒๑, ส.ข. (บาลี) ๑๗/๖๑/๓๗.

^{๔๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

อารมณ์ และรูปนามขั้นที่ ๕ ซึ่งเป็นปรมัตถสภาวะนั้น ย่อมมีพระไตรลักษณ์ปรากฏอยู่ เมื่อใช้สติกำหนดรูปนามอยู่อย่างไม่ขาดสายแล้ว พระไตรลักษณ์ก็ย่อมจะปรากฏ แต่อย่างไรก็ดี พระไตรลักษณ์ที่จะเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานได้นั้น จะต้องเกิดจากสัพพัญญุตญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยเฉพาะ นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ไม่มีใครจะสามารถนำมาสั่งสอนได้ แม้แต่จะได้ฟังคำสั่งสอนมาจากพระพุทธองค์ ดังปรากฏใน (สมุโมหวิโนทนี)^{๔๔} “ซึ่งแปลเป็นใจความว่า อนัตตลักษณะ เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวผู้อื่นไม่สามารถสอนได้ เพราะอนัตตลักษณะนั้น สุขุมคัมภีรภาพยิ่งนัก ไม่อาจจะเห็นได้ชัดโดยง่าย ” ในการเทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ทรงเทศนา อนิจจัง ทุกขังก่อน แล้วจึงเทศนา อนัตตาทอภายหลัง ดังมีเรื่องทีกล่าวว่า “สมัยนอกพุทธกาล มีพระดาบสองคี่หนึ่งชื่อ สรภังคดาบส ก็คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสดวยพระชาติเป็นพระบรมโพธิสัตว์ กำลังสร้างบารมีอยู่นั้นเอง ได้ทรงสอนให้สัตว์ทั้งหลายรู้จัก อนิจจังและทุกขัง ส่วนอนัตตานั้นไม่สามารถจะสอนได้ และแท้จริง อนิจจังและทุกขัง ที่ท่านสรภังคดาบสสอนนั้น ก็ไม่ใช่อนิจจังทุกขังแท้ เป็นเพียงอนิจจังทุกขังเทียม เพราะอนิจจังและทุกขังที่ท่านสรภังคดาบสสอนนั้น ถือสมมติบัญญัติเป็นอารมณ์ หาใช่ปรมัตถอารมณ์ไม่ เช่น ถ้วยโกโธชาวมแตก ก็สอนว่า เป็นอนิจจัง ส่วนทุกขังนั้น ก็เมื่อบุคคลใดได้รับความลำบาก มีการเจ็บป่วยหรือถูกภัยใดๆ เบียดเบียน ก็กล่าวว่า นี่แหละเป็นทุกขัง ส่วนอนัตตานั้น ท่านไม่อาจสอนได้ นี่ก็จะเห็นได้ว่าแม้แต่พระบรมโพธิสัตว์ ก่อนแต่การตรัสรู้ซึ่งสัพพัญญุตญาณนั้น ก็ไม่อาจจะสอนพระไตรลักษณ์ให้ สมบูรณ์ได้ ถึงแม้การสอนเพียง อนิจจัง ทุกขัง ก็ถือสมมติบัญญัติเป็นอารมณ์ หาใช่ปรมัตถอารมณ์ไม่อนิจจัง ทุกขังดังกล่าวนี้ จึงยังไม่ใช่อารมณ์วิปัสสนากรรมฐาน และการพิจารณาโดยการถือสมมติบัญญัติ เป็นอารมณ์เช่นนั้น ไม่อาจเป็นเหตุให้อนัตตาปรากฏขึ้นได้เลย จึงไม่สามารถถอน สักกายทิฏฐิอันอุปมาเหมือนศรเสียบอยู่ที่อุระประเทศออกเสียได้เลย อนัตตลักษณะที่จะปรากฏขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อมีการพิจารณา อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อันเกิดจากปรมัตถอารมณ์ และได้เห็นลักษณะทั้งสองนั้นอย่างแจ่มชัดแล้ว เมื่อนั้นแหละ อนัตตลักษณะ ก็จะปรากฏเกิดขึ้นได้

^{๔๔} อภ.วิ.อ. (บาลี) ๔๗/๘๐. อนตฺตลกฺขณํ ปญญาปนํ ทิ อญฺญสุตฺต กสฺสจฺจิ อวิสโย สพฺพญฺญพฺพุธาน เมววิสโย ฯ เอวเมตฺต อนตฺตลกฺขณํ อปภาภํ ฯ ตสฺมา สตฺตา อนตฺตลกฺขณํ ทสฺสเนโต อนิจฺเจนฺน วา ทสฺสเสติ ทุกฺเขน วาอนิจฺจทุกฺเขน วา ฯ อธิ ปน ตํ อนิจฺจทุกฺเขนทิสฺสเสติ เวทิตพฺพ.

๒.๕ ชีวิตจะเป็นไปอย่างไรในพุทธศาสนา

หลักคำสอนในพุทธศาสนาที่นับว่าสำคัญที่สุด เป็นพื้นฐานของหลักคำสอนอื่น ๆ คือ หลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณ์ะหลักคำสอนในไตรลักษณ์เป็นคำสอนเรื่องธรรมชาติของสรรพสิ่ง เมื่อกล่าวโดยรวมแล้วก็คือเป็นแก่นแท้ของพุทธศาสนามีพุทธพจน์กล่าวถึงไตรลักษณ์ไว้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ...สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ...สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็น อนัตตตา” ๓ หลักที่เรียกว่า ไตรลักษณ์นั้น ได้แก่ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา หลักทั้งสามอย่างนี้เรียกอีกอย่างว่า สามัญลักษณ์ะคือลักษณะสามัญที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีเสมอกัน สิ่งใดก็ตามที่เกิดขึ้น สิ่งนั้นย่อมตกอยู่ภายใต้กฎสามัญลักษณ์ะนี้ เพราะฉะนั้นทุกสิ่งในสากลจักรวาลไม่ว่าจะเป็นสิ่งมีชีวิตหรือสิ่งไม่มีชีวิตย่อมมีลักษณะสามัญเหมือนกันหมด

พุทธพจน์แสดงหลักไตรลักษณ์ ว่าดังนี้

ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมชาติ เป็นธรรมนิยามว่า

๑. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง
๒. สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์
๓. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตตา

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอกแสดงวางเป็นแบบตั้งเป็นหลักเปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า“สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา...”^{๙๐}

พระพุทธเจ้าไม่ว่าพระองค์ใดเมื่ออุบัติขึ้นก็ทรงค้นพบหรือตรัสรู้หลักหรือกฎธรรมชาติที่เรียกว่า ไตรลักษณ์นี้เหมือนกันหมดเมื่อทรงค้นพบแล้วก็นำมาสั่งสอนให้แก่ชาวโลกได้เห็นและเข้าใจสิ่งทั้งปวงตามสภาพความเป็นจริงคือโดยธรรมชาติสิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งไม่เที่ยงเป็นทุกข์หรือทนอยู่ในสภาพเดียวตลอดไปไม่ได้และเป็นสิ่งที่ปราศจากตัวตนที่ไม่เที่ยงอย่างไร ก็ควรรู้และเข้าใจสิ่งทั้งปวงตามสภาพที่มันเป็นจริงอย่างนั้น คำว่า “สังขาร” หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปด้วยอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย มีความหมายเดียวกันกับคำว่าสังขตธรรมท่านแบ่งย่อยออกเป็น 2 ชนิด คืออุปาทินกสังขารได้แก่ สังขารที่มีชีวิตและมีจิต เช่น มนุษย์ สัตว์เดรัจฉานชนิดต่าง ๆ รวมทั้งเทวดา เปรต สัตว์นรก ฯลฯ และ อนุปาทินกสังขารคือสังขารที่ไม่มีจิตเช่นต้นไม้ ก้อนหิน รถยนต์ เครื่องบิน ฯลฯ ชั้นนี้ ๕ ทั้งหมดคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็รวมอยู่ในไตรลักษณ์นี้

^{๙๐} อภ.ติก. ๒๐/๕๗๖/๓๖๘.

ส่วนคำว่า “สังขตธรรม” ตามทรรศนะพุทธปรัชญา สังขารหรือสังขตธรรมนี้เป็นไปตามลักษณะของไตรลักษณ์ครบทั้งสามลักษณะ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็น อนัตตาแต่สิ่งที่มีอยู่ตามทรรศนะพุทธปรัชญานั้นไม่ได้มีอยู่เฉพาะสิ่งที่ เรียกว่า สังขารเท่านั้นหากยังมีสิ่งที่ เรียกว่า วิสังขารหรืออสังขตธรรมอยู่ด้วย สิ่งที่จัดเป็นอสังขตธรรมก็คือสิ่งที่ “ปราศจากการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยไม่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยหรือ เรียกว่า อยู่เหนือการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยสิ่งที่มีลักษณะเช่นนี้ในพุทธปรัชญามีเพียงสิ่งเดียวคือ “นิพพาน” พุทธปรัชญายืนยันว่า นิพพาน ซึ่งเป็นวิสังขารหรืออสังขตธรรมนี้เป็นโลกุตระธรรม คือ ธรรมที่อยู่เหนือความเป็นไปของสิ่งทั้งปวงในโลก สิ่งทั้งปวงในโลกก็คือ การเกิดขึ้นในเบื้องต้น แปรเปลี่ยนในท่ามกลางและเสื่อมสลายหรือแตกดับในที่สุด กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ส่วนนิพพานนั้นเมื่อเป็นสิ่งที่อยู่เหนือความเป็นไปของสิ่งทั้งปวงในโลก มันจึงไม่เป็นที่อนิจจตาและไม่เป็นทุกข์ตา แต่นิพพานก็เป็นธรรมอย่างหนึ่งตามความหมายของคำว่า“ธรรม”นิพพานจึงรวมอยู่ในบรรดาสิ่งที่ เป็นอนัตตา คือปราศจากตัวตน

หลักไตรลักษณ์เป็นลักษณะที่แสดงถึงธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายว่าล้วนประกอบไปด้วยอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ ทั้งหมดเป็นไปตามกฎธรรมชาติ อยู่ในรูปที่เป็นกระแส มีการเกิด ตั้งอยู่และดับลงต่อกันไปเสมอ ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เกี่ยวเนื่องอาศัยกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันและกัน ซึ่งพุทธปรัชญาแสดงลักษณะดังกล่าวนี้ไว้รูปของปัจจุสมุปบาท เป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องต่อกันเป็นกระแสมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็น ไตรลักษณ์ ทั้ง ๒ ลักษณะนี้เกี่ยวเนื่องสืบโยงกันทำให้เห็นลักษณะจริงแท้ เป็นกฎธรรมชาติอันครอบคลุมสิ่งทั้งหลายทั้งปวงดังกล่าว เพื่อความเข้าใจในลักษณะสากลหรือลักษณะสามัญในไตรลักษณ์ที่แสดงถึงความเป็นจริงในธรรมชาติที่พระพุทธเจ้ากล่าวไว้ใน ไตรลักษณ์ ผู้วิจัยขอกล่าวออกเป็นลักษณะแต่ละส่วนดังนี้ คือ

๑. อนิจจตา

อนิจจตาหรืออนิจจลักษณะ (Impermanence) มีความหมายสั้น ๆ ว่า ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายไป เพราะทุกสิ่งเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาคือเปลี่ยนแปลงติดต่อกันไปเรื่อย ๆ ตามอำนาจของเหตุปัจจัยไม่หยุดอยู่กับที่ ในคัมภีร์ปฏิสัมมทคัมภีระแสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้อย่างเดียวว่า ชื่อว่าอนิจจตา โดยความหมายว่า เป็นของสิ้นไป ฯ”^{๙๑}

^{๙๑} อญ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๗๖/ ๒๗๔.

^{๙๒} พุ. ปฏ.๓๑/๗๙/๕๓.

พุทธปรัชญาแสดงว่า อนิจจตา คือ ความเปลี่ยนแปลงอันเป็นลักษณะที่เสมอเหมือนกันของสังขารธรรม เพราะไม่เพียง เปลี่ยนแปลง เกิดดับทุกขณะ ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวเอง เกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกัน มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน มีอยู่ในรูปของกระแส ไม่ขาดสาย ความเปลี่ยนแปลงนี้ เป็นปรากฏการณ์ที่ไม่มีผู้สร้างหรือเกี่ยวข้องกับเทพเจ้าใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นไปตามธรรมดา แต่ก็มิใช่เกิดโดยบังเอิญ แต่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น มีระเบียบ กฎเกณฑ์และทิศทางที่แน่นอน

อนิจจตาเป็นลักษณะทางสายกลาง ปฏิเสธความเห็นว่าเที่ยง (สัสตทิฏฐิ) และ ความเห็นว่าขาดสูญ (อุจเฉททิฏฐิ) สิ่งที่พุทธปรัชญายืนยันก็คือ สรรพสิ่งเปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยงไม่คงที่ สัมพันธ์สืบเนื่องกันอยู่ตลอดเวลา แม้ดับสลายไปแล้วก็ยังเป็นเหตุ ปัจจัยแก่ สิ่งอื่นโดยเป็นการเคลื่อนไปด้วยอำนาจพลังธรรมชาติ ลักษณะที่เป็นอนิจจตานี้เป็นไปทีละน้อย ๆ มิใช่เปลี่ยนแปลงไปโดยฉับพลันแต่จะพิจารณาได้โดยเห็นเป็นช่วง ๆ เช่น เป็นเด็กเล็กแล้วกลายมาเป็นเด็กใหญ่ เป็นหนุ่มสาว เป็นผู้ใหญ่ในระหว่างที่ แปรเปลี่ยนจากเด็กเล็กมาเป็นผู้ใหญ่นั้นแปรเปลี่ยนทุกลมหายใจเข้าออกทีละน้อย ๆ อนิจจตานี้ถ้า “ไม่พิจารณาด้วยปัญญาจริง ๆ จะไม่เห็น ต่อเมื่อรวมเข้าเป็นส่วนใหญ่อันเป็นลักษณะจึงเห็นเป็นตอนๆ”^{๓๓} กล่าวคือ สิ่งทั้งหลายมีการเปลี่ยนแปลงทีละน้อยเป็นไปทีละน้อยมองเห็นอาการไม่ชัดด้วยตาแต่ต้องใช้ปัญญาพิจารณามองการเปลี่ยนแปลง ดังกล่าวเป็นช่วง ๆ ไปและธรรมชาติเป็นตัวการหรือเหตุของการเปลี่ยนแปลง เป็นพลังเจียบแฝงอยู่ในสรรพสิ่งพุทธศาสนาเรียกว่า “สังขาร” การที่สิ่งทั้งหลายเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะไหลเอ่ออยู่ตลอดเวลาเรียกว่า “อนิจจตา” (ความไม่เที่ยง) ภาษาปรัชญาเรียกว่า Motion สิ่งทั้งหลายจึงมีการเปลี่ยนแปลงเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีเป้าหมายคือการมีรูปแบบใหม่ (New Form) การได้มีรูปแบบใหม่เรียกว่า การเกิด “เมื่อได้รูปแบบใหม่แล้วดำรงอยู่ชั่วขณะเรียกว่า “การพัก” สุดท้ายก็จากไปจากรูปนั้น แล้วเกิดเป็นรูปใหม่อีกต่อไปเป็นสังสารวัฏทางด้านกายภาพทำให้สังคมอยู่ได้โดยการสืบต่อกันไม่ขาดสาย”^{๓๔}

ในพุทธปรัชญาเถรวาทสังฆตธรรมมิได้หมายเอาเฉพาะที่เป็นวัตถุเท่านั้นที่มีการเปลี่ยนแปลงหรือแตกดับยังหมายเอาจิตที่มีลักษณะเป็นนามรูปด้วย เพราะพุทธปรัชญายอมรับว่าจิตมีจริง ในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่าจิต มโน วิญญาณ ในความหมายเดียวกัน ดัง

^{๓๓} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, **ธรรมานุกรม**, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๑.

^{๓๔} สนิท ศรีสำแดง, **ปรัชญาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๘๗.

พุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติใดที่เรียกว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง การที่ปุณฺณผู้มิได้เรียนรู้อะไรจะพึงเบื่อหน่าย คลายความยินดีหรือหลุดพ้น ในธรรมชาตินั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้”^{๕๕} จิตเป็นอนิจจตาเปลี่ยนแปลงทุกขณะกล่าวให้ชัดก็คือ จิตเกิดดับทุกขณะ จิตที่เกิดขึ้นแต่ละขณะนิยม เรียกว่า ดวง จิตเกิดดับ ๑ ขณะ จัดเป็นจิต ๑ ดวง จิตแต่ละขณะเกิดดับเร็วที่สุด พระพุทธเจ้าตรัสถึงความเร็วของจิตไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่งที่สามารถเปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต ภิกษุทั้งหลายจิตเปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้นแม้จะอุปมา ก็กระทำไม่ได้ง่าย”^{๕๖} จิตเกิดดับแต่ละขณะกินเวลาสั้นกว่าสายฟ้าแลบหลายเท่า นัก สรรพสิ่งในโลกไม่ว่าจะเป็นจิตหรือวัตถุตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วดับไป ไม่มีอะไรเที่ยงแท้ถาวร การยึดถือทรรสนะว่าสรรพสิ่งตั้งอยู่ชั่วขณะ (ขณิก) นี้ทำให้พุทธปรัชญาได้ชื่อว่า “ขณิกวาท” นั่นเอง

๒. ทุกขตา

ทุกขตาหรือทุกขลักษณะ (Conflict) หมายถึง ศักติ (Potency) ที่ทำให้สิ่งทั้งหลายแปรปรวนหรือเปลี่ยนแปลง เป็นศักติ (พลัง) ที่อยู่ในตัววัตถุหรือเป็นอันเดียวกับวัตถุนั้นๆ ตามหลักที่ว่าธรรมชาติมีพลัง มีความโน้มเอียงไปสู่การเปลี่ยนแปลง ทุกข์เป็นอาการที่ก่อให้เกิดความเคลื่อนไหวเป็นพลังเฉื่อย (Passive force)^{๕๗} ทุกขลักษณะนี้เป็นภาวะที่ บีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผืนและขัดแย้งอยู่ในตัวเพราะมีปัจจัยปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นจะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้

ทุกข์ในไตรลักษณ์นี้เป็นกฎความเป็นจริงที่มีอยู่ในธรรมชาติที่ครอบคลุมอยู่ในสิ่งทั้งปวง หมายถึง สภาพที่ทนอยู่เช่นนั้นตลอดไปไม่ได้ต้องแปรเปลี่ยนไปเป็นทุกข์ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ (๑) การเกิดและการสลายบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา (๒) ทนได้ยากหรือคงสภาพเดิมอยู่ไม่ได้ (๓) เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (๔) แย้งต่อสุข คือโดยสภาวะของมันก็ปฏิเสธสุขหรือกีดกัน ความสุขอยู่ในตัว^{๕๘}

หลักไตรลักษณ์ทั้ง ๒ กรณีนี้อธิบายอนิจจตาทุกขตามีความเกี่ยวเนื่องกัน คือ ความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏแก่อายตนะเป็นอนิจจตา ส่วนทุกขตาเป็นภาวะแฝงที่เราไม่สามารถเห็นด้วยอายตนะ เราอาจเรียกอนิจจตาว่า ภาวะที่ปรากฏ (Actuality) และเรียก ทุกขตา ว่า ภาวะที่แอบแฝง (Potentiality) การกล่าวถึงคำว่า ทุกขตาหรือทุกข์นั้นอาจชวนให้เข้าใจว่า ภาวะนี้แฝงคุณค่า

^{๕๕} ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๕.

^{๕๖} อ.ง. เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๑๐.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๔.

^{๕๘} พระราชมุนี, พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : คณะธรรมจริย, ๒๕๒๕), หน้า ๖๙.

ทางจริยศาสตร์ คือ ความเป็นสิ่งที่ไม่ดีเอาไว้ที่จริงหลัก ไตรลักษณ์เป็นหลักที่อธิบายความเป็นจริง ในธรรมชาติว่าเป็นไปอย่างไรเท่านั้นมิได้แฝงคุณค่าในทางจริยศาสตร์แต่ประการใด เพราะ หลัก ไตรลักษณ์ มิได้ระบุว่าความเป็นจริงเหล่านี้ดีหรือไม่ดี ในอภิธรรมปิฎกกล่าวเอาไว้ว่า โลกทางกายภาพมีสภาพเป็นอภัยภคธรรม คือ ไม่ดีไม่เลวในตัวเอง ดังนั้นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในโลกทางกายภาพเช่นทุกข์ตาและอนิจจตาจึงไม่มีคุณค่าทางจริยศาสตร์แต่ประการใด

การกล่าวว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ย่อมหมายความว่าความรวมไปถึงความทุกข์ของ สิ่งไร้ชีวิตด้วย เช่นก้อนอิฐหรือกองทราย ในกรณีเช่นนี้ ก้อนอิฐไม่มีจิตรับรู้ทุกข์เวทนา แต่เป็นทุกข์ ในความหมายที่ใช้ในไตรลักษณ์นั่นคือ สรรพสิ่งเป็นทุกข์เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เนื่องจาก ถูกบีบคั้นให้เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เช่นเดียวกับก้อนอิฐที่ถูกสภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติบีบ คั้นเป็นระยะเวลานานจนกลายเป็นดินเรียกว่าเป็นทุกข์ตามความหมายในไตรลักษณ์

ดังนั้นความทุกข์จึงมีความสัมพันธ์กับความไม่เที่ยงดังพุทธพจน์ที่ว่า **“สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”**^{๙๙} ซึ่งหมายถึง สรรพสิ่งไม่เที่ยงเพราะถูกบีบคั้นให้ต้องเปลี่ยนแปลง เมื่อพูดว่า ก้อนหินเป็นทุกข์ ต้นไม้เป็นทุกข์ เครื่องจักรเป็นทุกข์ ตามความหมายของพุทธปรัชญามีความหมายถึง อาการที่สังขารหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งถูกเหตุปัจจัยบีบคั้นทำให้คงสภาพเดิมไว้ไม่ได้ค่อย ๆ แปรเปลี่ยน ไปที่ละนิดในทุก ๆ ขณะนี้เองที่เรียกว่า มันเป็นทุกข์ตามความหมายของทุกข์ในไตรลักษณ์ คนเรา และสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกันคือสังขารร่างกายถูกเหตุปัจจัยทำให้เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เช่นเซลล์เก่าที่ประกอบขึ้นเป็นร่างกายกำลังเสื่อมโทรมหรือแตกดับไปแล้วมีเซลล์ใหม่เข้ามาแทนที่ แม้แต่บุคคลที่เห็นวังกำลังอยู่ในวัยเจริญเติบโตแต่ ตามความเป็นจริงแล้วความเสื่อมโทรมแตกดับ มีขึ้นในร่างกายอยู่ตลอดเวลา การที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงทุกข์ต่างๆที่ปรากฏในคัมภีร์ พระพุทธศาสนานั้น ทุกข์เหล่านี้มิได้นอกเหนือจากทุกข์รวบยอดในไตรลักษณ์แม้แต่ในพระพุทธ องค์ทรงปรารถนาให้บุคคล หาทางกำจัดความทุกข์ด้วยการยอมรับและเผชิญหน้ากับมันโดยใช้ วิธี ปฏิบัติกับความทุกข์เพื่อหาทางขจัดออกไปให้หมดสิ้น

๓. อนัตตตา

อนัตตตาหรืออนัตตลักษณะ (Soullessness) หมายถึง ไม่มีตัวตนที่แท้จริง ใน คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถของอนัตตตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นอนัตตตาโดย ความหมายว่าหาแก่นสารมิได้”^{๑๐๐} ที่ว่า หาแก่นสารมิได้ ก็คือ ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นหรือไม่มีแก่น หมายความว่า ไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยั่งยืนคงตัวอยู่ตลอดไป โดยความหมาย คือ ไม่มีตัวตน

^{๙๙} ส. พ. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๕๙.

^{๑๐๐} พ. พ. (ไทย) ๓๑/๗๙/๒๕๗.

คัมภีร์อรรถกถา ปฐมปาวชิรวรรณนา แสดงความหมายของอนัตตตาว่า “ชื่อว่าเป็น อนัตตตาโดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ”^{๑๐๑} นั้นหมายความว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงปรากฏ เป็นไปโดยอาการต่างๆเมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้วหาใช่มีตัวแท้ตัวจริงที่คงตัวไม่ ที่ เรียกชื่อกันอย่างนั้นอย่างนี้เป็นแต่เพียงกระบวนการหรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรมที่เกิด จาก องค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลายไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัย แก่กันทั้งภายในกระบวนการที่กำหนดแยกว่าเป็นกระบวนการหนึ่งๆ และระหว่างกระบวนการต่าง กระบวนการทั้งหลายต่างดำเนินไปเรื่อย ๆ ทั้งนี้จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไรที่สุดแต่ องค์ประกอบและความเป็นเหตุปัจจัยแก่กันเป็นเรื่องที่สำเร็จเสร็จสิ้นครบกระบวนการเช่น คน รถ แมว มด หมา บ้าน เป็นต้น ชื่อเหล่านั้น เป็นคำเรียกขานที่สมมติกันขึ้น เพื่อสะดวกในการสื่อสาร หาใช่สภาวะที่แท้จริงไม่ ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหลายออกจากกัน ก็เป็นเพียงแต่ละหน่วยที่ เรียกชื่อเฉพาะอีกอย่างหนึ่ง เมื่อแยกย่อยละเอียดลงไปอีกเราก็จะไม่พบสิ่งที่เคยสมมติกันไว้ใน องค์ประกอบรวมแต่เดิมแม้แต่น้อยเลย ความหมายของอนัตตตาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิด

จากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ว้างเปล่า จากตัวตนที่เป็นแกนอันยืนยงคงตัว ปราศจากตัวการที่สร้างสรรค์บันดาลนี้ เป็นความหมาย พื้นฐาน ดังตัวอย่างในคัมภีร์พระบาลีว่า “อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก ดินฉาบ และหญ้ามุง มีช่องว่าง แวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นเรือน ฉันทิ อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อหนัง มีช่องว่างแวดล้อม ย่อม เรียกกันว่า เป็นตัวตน (รูป) ฉันทัน”^{๑๐๒} มารธามพระวชิราภิกษุณีว่า “สัตว์นี้ ใครสร้าง ผู้สร้างสัตว์ อยู่ที่ไหน สัตว์เกิดที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน” พระวชิราภิกษุณีตอบว่า

“นี่แน่ะมารท่านเชื่อหรือว่าเป็นสัตว์นี่คือกองแห่งสังขารล้วน ๆ จะหาตัวสัตว์ในนี้ ไม่ได้เลย เพราะประชุมส่วนประกอบเข้าด้วยกัน ย่อมมีศัพท์เรียกว่า รถ ฉันทิ เมื่อชนั้ ทั้งหลายมี อยู่ ก็มีสมมติเรียกว่า สัตว์ฉันทัน แท้จริงทุกขที่เท่านั้นเกิดมีและทุกขก็ตั้งอยู่และเสื่อมสลายไป นอกจากทุกข ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกขไม่มีอะไรดับ”^{๑๐๓}

^{๑๐๑} จ. ส. อ. (ไทย) ๔๗/๙๘๓.

^{๑๐๒} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๖/๓๕๘.

^{๑๐๓} ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๗-๒๒๘.

“พระเสลาภิกษุณีกล่าวว่า “ร่างนี้ ไม่มีใครสร้าง ตัวนี้ไม่มีใครบันดาล อาศัยเหตุมันก็เกิดมี... ประดาชั้นธ ชาติทั้งหลาย และอายตนะทั้ง ๖ เหล่านี้ อาศัยเหตุย่อมเกิดมี เพราะเหตุสลายก็ย่อมดับไป”^{๑๐๔}

หลักคำสอนเรื่องอนัตตตาเป็นหลักคำสอนที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งในพุทธปรัชญาเมื่อพระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้แล้วทรงชี้ให้เห็นว่าความคิดและความเข้าใจว่ามีอัตตาหรือตัวตนที่เที่ยงอยู่ในตัวของมนุษย์นั้นเป็นความคิดและความเชื่อที่ไม่ถูกต้อง ตามสภาพที่แท้จริงอัตตาหรือตัวตนเช่นนั้นไม่มีอยู่เลย ดังข้อความในอนัตตลักขณสูตรว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตตาภิกษุทั้งหลายถ้ารูปนี้เป็นอัตตาแล้ว รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด รูปของเราจะอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูปเป็นอนัตตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด รูปของเราจะอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย”^{๑๐๕}

จะเห็นได้ว่าตามทฤษฎีของพุทธปรัชญามนุษย์เกิดขึ้นจากการประชุมกันแห่งส่วนประกอบที่ต่างกัน ๕ อย่างเรียกว่าขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ขันธทั้งหมดนี้ล้วนเป็นอนัตตตา คือ ไม่ใช่ตัวตนหรือปราศจากตัวตน เหตุผลสำคัญที่พุทธปรัชญาถือว่าขันธ 5 เป็นอนัตตตาก็เพราะมันเป็นสิ่งไม่เที่ยงและเป็นทุกขมีความเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดาและเพราะมันเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปตามอำนาจความปรารถนาของเราถ้ามันเป็นอัตตาของเรา เราก็ต้องสามารถบังคับบัญชาให้มันเป็นไปตามความปรารถนาของเราได้ ว่าจะเป็นอย่างนั้น อย่าเป็นอย่างนี้ในที่อื่นเมื่อทรงแสดงถึงความเป็นอนัตตตา

พระพุทธองค์ก็ตรัสแสดงในทำนองเดียวกัน ว่า “....สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตตา สิ่งใดเป็นอนัตตตาเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”^{๑๐๖}

เมื่อขันธ ๕ ประชุมพร้อมกันเข้า สิ่งที่เราเรียก สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ก็เกิดขึ้น สิ่งเหล่านั้น เป็นของจริงโดยการสมมติหรือบัญญัติ เมื่อว่าโดยปรมาตถ์สัจจะ สิ่งเหล่านั้นคือผลรวมของขันธ ๕ นั้นเอง เช่นเดียวกับสิ่งที่เราเรียกโดยทั่วไปว่า “โลก” แท้ที่จริง โลกคือผลรวมของแผ่นดิน ฝืนน้ำ ภูเขา ต้นไม้ ฯลฯ เมื่อเอาส่วนประกอบเหล่านั้นแยกออกจากกัน ความเป็นโลกก็ไม่มี ในทำนองเดียวกัน ความเป็นคน ความเป็นตัวตน ความเป็นแมว ความเป็นนก เป็นต้น ไม่ได้มี

^{๑๐๔} ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๐/๒๒๖.

^{๑๐๕} ส. ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔.

^{๑๐๖} ส. สฟ. (ไทย) ๑๘/๑-๔/๑-๔.

อยู่แยกต่างหากจากส่วนประกอบคือขั้นที่ ๕ ดังที่ พระวชิรญาณภิกขุณีกล่าวไว้ว่า “เพราะประชุม ส่วนประกอบเข้าด้วยกันย่อมมีศัพท์เรียกว่า รต ฉนใดเมื่อขั้นทั้งหลายมีอยู่ ก็สมมติเรียกว่า “สัตว์” ฉนนัน”^{๑๐๗}

คำสอนเรื่องอนัตตตานำไปสู่แนวคิดเรื่อง สุญญตา เพราะโลกและชีวิตถูกปรุงแต่งมาจากขั้นที่ ๕ ซึ่งไม่ใช่อัตตา โลกและชีวิตจึงเป็นของว่าง คำว่า ว่าง ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงภาวะที่ไม่มีสิ่งของใดเลย คำว่าสุญญตาทหมายถึงว่างจากอัตตาและของที่เกี่ยวข้องกับอัตตา

เนื่องจากสรรพสิ่งไม่มีอัตตา จึงไม่มีสิ่งใดจะยึดถือว่าเป็นอัตตาได้ อัตตาหาได้มีเหตุผลรองรับจากการที่เพราะสิ่งนั้นเป็นสิ่งที่ไม้อยู่อย่างเดี่ยวไม่ แม้แต่สิ่งที่มีอยู่ก็เป็น อนัตตตา เช่นเดียวกันหลักอนัตตตาคือเป็นข้อสรุปสุดท้ายเกี่ยวกับจักรวาลและสรรพสิ่ง จุดสำคัญที่สุดที่ได้รับจากหลักการนี้ที่ปรากฏในหลักศาสนธรรมคือ “ไม่พึงยึดถือโลกนี้ว่าเป็น อัตตา”

ปัญหาที่เกิดขึ้นตามมาก็คือ เมื่อพุทธศาสนามีโลกทัศน์ว่าสรรพสิ่งเป็นอนัตตตาเช่นนี้สิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นและไม้อยู่อย่างไรเราได้ข้อสรุปมาแล้วว่าการยืนยันว่าเป็นอนัตตตาแตกต่างจากการยืนยันว่าไม่มีอยู่จริงดังนั้นสิ่งที่พุทธศาสนาจะอธิบายเกี่ยวกับโลกและสรรพสิ่งก็คือ วิถีแห่งกลไกของ สรรพสิ่งเหล่านั้นเป็นการรวมกันของธาตุ พื้นฐาน และเกาะเกี่ยวเป็นจักรวาล มนุษย์ และสรรพสิ่ง การมองสรรพสิ่งโดยข้อสรุปสุดท้ายว่า “เป็นอนัตตตา” จึงทำให้มองสรรพสิ่งในลักษณะที่เคลื่อนไหวไหลหรือจะเรียกว่าเป็น “ระบบกลไก” การดำรงอยู่ของสรรพสิ่งเป็นไปตามความเป็นจริงนี้อาจสงสัยว่า ทำไมพุทธศาสนาจึงไม่ยกประเด็นเรื่องความมีอยู่และไม่มีอยู่เป็นบทนำ คำตอบมีว่า เพราะพุทธศาสนาต้องการเริ่มต้นจากจุดที่ว่าสิ่งที่ปรากฏเป็นเพียงปรากฏการณ์ของกลไกพื้นฐานของจักรวาลเท่านั้น จากจุดนี้เราจึงกลับมาวิเคราะห์ที่ความมีอยู่และไม่มีอยู่ได้อย่างครบถ้วน การแสดงความเป็นจริงนี้ไม่มีผลเพียงการตอบสนองความต้องการแสวงหาความรู้ทางปรัชญาเท่านั้น แต่มีผลอย่างยิ่งใหญ่ต่อมนุษย์ที่จะรู้ความสัมพันธ์ของตัวเองที่มีต่อสรรพสิ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อการเกิดขึ้นของทุกข์ในมนุษยชาติด้วยความเข้าใจที่ผิดพลาด ไม่เป็นไปตามความเป็นจริง มนุษย์เข้ายึดกระบวนกรเหล่านั้นว่าเป็นความเป็นจริง ทั้ง ๆ ที่เป็นเพียงสิ่งที่ว่างเปล่า มนุษย์จึงเข้าสู่วงจร แห่งทุกข์ด้วยการรับรู้โลกนี้อย่างผิดพลาดด้วยความเข้าใจผิดของตนเอง

ประเด็นที่สำคัญที่ได้แสดงให้เห็นก็คือ หลักอนัตตตาไม่ได้เป็นหลักการที่มนุษย์เฝ้าความรู้สึกของตนเองในการรับรู้โลกนี้แต่เพราะจริง ๆ แล้ว โลกนี้เป็นอย่างนี้เราจึงควรที่จะรับรู้โลกนี้ตามที่มันเป็นจริง หลักอนัตตตาคือมีความสมเหตุสมผลของตนเองทั้งในแง่ของอภิปรัชญาและในแง่ของศาสนาธรรม โดยสรุปเราได้รับรู้ความเป็นจริงสูงสุดเกี่ยวกับสรรพสิ่งดังนี้

^{๑๐๗} ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๔.

ก) สรรพสิ่งไม่ได้อยู่ในอำนาจของใคร ๆ และไม่มีใครที่จะเป็นเจ้าของหรืออ้างได้ว่าเป็นของตนได้อย่างแท้จริง ส่วนหนึ่งของสรรพสิ่งคือสังขตธรรมเคลื่อนไหลไปตามกลไกของตนเอง ส่วนอสังขตธรรมดำรงอยู่ด้วยตนเอง

ข) ส่วนที่เป็นสังขตธรรมไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่อย่างแท้จริง แต่เป็นไปตามกลไกของการเกิดขึ้นเปลี่ยนแปลงและแตกสลาย อีกส่วนหนึ่งคือ อสังขตธรรม คือสิ่งเดียวที่เราสามารถยืนยันได้ว่ามีอยู่จริง เพราะไม่มีการเกิดขึ้น ไม่มีการเปลี่ยนแปลง และไม่แตกสลาย.

ค) โดยพื้นฐานข้างต้นสรรพสิ่ง (เว้นอสังขตธรรม) จึงดำเนินไปตามกฎแห่งปัจจัยสัมพันธ์ตามหลักกลไกแห่งธรรมชาตินั้น

ง) เนื่องจากสรรพสิ่งเป็นอนัตตตามตามข้อ (ก) ดังนั้น การรับรู้ตามความเป็นจริงและไม่ใช่ไปหลงผิดยึดสิ่งใด ๆ ว่าเป็นของตนหรือเนื่องด้วยตนจึงเป็นความสัมพันธ์ของการดำรงอยู่ที่สอดคล้องกับเหตุผลตามระบบกลไก^{๑๐๘}

๒.๖ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พินิจ สิงโต^{๑๐๙} ได้ทำการศึกษาเรื่องการสร้างแบบทดสอบด้านจิต๖ ตามแนวพุทธศาสนาสำหรับนักเรียนชั้นมัธยมปลาย ผลการวิจัยพบว่า ได้การสร้างแบบทดสอบโดยใช้จิต๖ที่มีคุณภาพด้านค่าอำนาจจำแนกของแบบทดสอบ ด้านความเชื่อมั่นของแบบทดสอบ โดยสูตรคูเดอร์ริชาร์ดสัน ๒๐ มีค่าตั้งแต่ .๗๕๖ ถึง .๘๗๐ ค่าสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์ ระหว่างคะแนนที่ใช้ซึ่งได้จากการทดสอบกับคะแนนที่ได้จากการประเมิน โดยครูที่ปรึกษากับกลุ่มเพื่อน มีค่าอยู่ระหว่าง .๕๔๗ ถึง .๗๙๐ ซึ่งทุกค่าความเชื่อมั่น ความเที่ยงตรง และค่าอำนาจจำแนก มีนัยสำคัญทางสถิติที่.๐๑ สำหรับค่าสหสัมพันธ์ภายในของแบบทดสอบวัดจิต๖แต่ละด้าน พบว่ามีค่าอยู่ระหว่าง .๓๑๓ ถึง .๖๖๗

พระวรศักดิ์ จันทโชโต (โมกขสุทธินวงศ์)^{๑๑๐} ได้ศึกษาจิต๖ กับการรับรู้ความตาย กรณีศึกษาผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานวัดระฆังโฆสิตาราม พบว่าการศึกษาเปรียบเทียบจิต๖ ของ

^{๑๐๘} พระมหาอุทัย ญาณธโร, **วิถีกลไกแบบพุทธ**, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ลักษณ์, ๒๕๓๙), หน้า ๖๑.

^{๑๐๙} พินิจ สิงโต, “การสร้างแบบทดสอบเพื่อวัดบุคลิกภาพด้านจิต๖ ตามแนวพุทธศาสนา สำหรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย”, **ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๓๒), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๑๐} พระวรศักดิ์ จันทโชโต(โมกขสุทธินวงศ์), “การศึกษาจิต๖ กับการรับรู้ความตาย : กรณีศึกษาผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน วัดระฆังโฆสิตาราม ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖๙-๑๗๐.

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน วัดระฆังโฆสิตาราม ผู้มีลักษณะจิตแตกต่างกันมีการรับรู้ความตายแตกต่างกัน ผลที่ได้จากการวิจัยศึกษาเปรียบเทียบจิตกับการรับรู้ความตาย(ไตรลักษณ์) ทั้ง๓ ด้านคือด้านอนิจจัง ด้านทุกข์ และด้านอนัตตา มีความแปรปรวนอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่.๐๕ แสดงว่าตัวแปรนี้เป็นปัจจัยที่ทำให้ การรับรู้ความตาย (ไตรลักษณ์) มีความแตกต่างกัน

พระมหาประพนธ์ รักเรียน ^{๑๑๑} ได้ศึกษาเรื่องจิตกับการบรรลุมรรคในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท โดยการรวบรวมข้อมูลเรื่องจิตของบุคคลที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และนำข้อมูลมา จำแนก วิเคราะห์และสรุปผลนำเสนอ เป็นข้อมูลงานวิจัย ซึ่งผลการวิจัยพบว่า จิตเป็นผลของกรรม และเป็นเหตุให้เกิดการทำความกรรม ที่แสดงออกมาเป็นพฤติกรรม ตามสภาวะธรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศล ที่นอนเนื่องอยู่ในจิตใจ ทำให้บุคคลมีพฤติกรรมที่ต่างกัน จิตทำให้ทราบว่า บุคคลมีสภาวะธรรมสะสมมาตั้งแต่อดีตชาติ อันเป็นตัวกำหนดรูปแบบแห่งพฤติกรรมในปัจจุบันชาติ เมื่อจะปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น จึงต้องพิจารณาว่าจิตผู้นั้นเป็นอย่างไร เพื่อจะได้ใช้หมวดธรรมมาแก้ปัญหาได้ถูกต้อง อันจะทำให้เกิด บรรลุมรรคผลได้ตามที่ตั้งใจไว้ คือจะต้องพิจารณาว่า บุคคลนั้นมีจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศล แล้วจึงมอบกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จิตนั้นๆ เพื่อให้บรรลุมรรคได้อย่างรวดเร็ว เรื่องจิต๖ จึงถือว่าเป็นสิ่งสำคัญในการบำเพ็ญธรรมและการบรรลุมรรคในพุทธศาสนาเถรวาท

ประดิษฐ์ ปะวันนา ^{๑๑๒} ได้ศึกษาชีวิต : การเกิดการตายในมิติแห่งพระพุทธศาสนา ตามทัศนะของพระพุทธศาสนา ชีวิต การเกิด และการตาย เป็นกระบวนการที่สืบเนื่องกัน คือเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป(ไตรลักษณ์) ในลักษณะสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันและกัน (ปฏิจจสมุปบาท) ในรูปของวงจร (สังสารวัฏ) ในระดับปรมาตม์ที่ว่า ชีวิตเป็นปรากฏการณ์อย่างหนึ่งที่มีองค์ประกอบต่างๆ รวมตัวเข้าด้วยกัน มิใช่หมายความว่า เป็นการนำเอาส่วนประกอบที่เป็นชิ้นๆ อันๆ อยู่แล้วมาประกอบเข้าด้วยกัน แล้วก็เกิดเป็นรูปเป็นร่างคุ่มกันอยู่เหมือนวัตถุต่างๆ รวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่างๆ การกล่าวว่าชีวิตเกิดเป็นรูปเป็นร่างคุ่มกันอยู่เหมือนวัตถุต่างๆ มารวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่างๆโดยส่วนประกอบแต่ละอย่างไม่มีตัวตนเป็นอิสระ ล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไปอย่างที่ไม่คล้ายกับรักษารูปแนวและ

^{๑๑๑} พระมหาประพนธ์ รักเรียน, “จิตกับการบรรลุมรรคในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต** , (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๑๒} ประดิษฐ์ ปะวันนา, “ชีวิต: การเกิดการตายในมิติแห่งพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖.

ลักษณะทั่วไป ส่วนประกอบทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกันรวมทั้งเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันด้วย ซึ่งความเป็นไปต่างๆนี้เป็นไปตามธรรมชาติ โดยเรียกความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยที่หนุนเนื่องกันนี้ว่า “กฎธรรมชาติ”

พระมหาสมปอง จันทวโร (ยุ้งรัมย์) ^{๑๑๓} ได้ทำการศึกษาวิจัย เรื่อง ศึกษา

เปรียบเทียบธรรมชาติของมนุษย์ในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของอริสโตเติล มนุษย์มีธรรมชาติที่แตกต่างกัน ๔ ด้าน คือ ๑) แตกต่างกันด้านรูปขันธ์ ๒) แตกต่างกันด้านธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรม ได้แก่ กิเลสตัณหา , อินทรีย์ ๕ , อาการ , สติปัญญาและความเชื่อ ๓) แตกต่างกันด้านจิตหรือความโน้มเอียงด้านนิสัย ๔) แตกต่างกันด้านกรรมและวิบากกรรม แต่ถ้าเป็นมนุษย์ที่เป็นพระอรหันต์ จะแตกต่างกันเฉพาะด้านปัญญา , ความสามารถพิเศษบางอย่าง , ด้านรูปลักษณ์และด้านวาสนาเท่านั้น นอกนั้นมีเหมือนกัน

ธรรมชาติที่มนุษย์มีเสมอเหมือนสรรพสิ่ง คือ ตกอยู่ภายใต้อำนาจของกฎธรรมนิยาม หรือกฎไตรลักษณ์ ได้แก่ ต้องเปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยงแท้ (อนิจจตา) มีความขัดแย้ง บีบคั้น กดดันอยู่ภายในตลอดเวลา (ทุกข์ตา) และหาตัวตนที่แท้จริงโดยปรมาตมิไม่ได้ (อนัตตา) มนุษย์โดยธรรมชาติแล้วเป็นสัตว์ที่มีศักยภาพ คือ ความสามารถที่จะฝึกฝนพัฒนาตนเองให้เป็นผู้ที่ประเสริฐที่สุดได้แฝงอยู่ ทั้งนี้โดยอาศัยธรรมชาติที่มีติดตัวมาแต่กำเนิด คือ “ความเคยชิน” และ “ศรัทธา” เป็นเครื่องมือในการฝึกฝนด้านศีล และอาศัยผลจากความเป็นผู้มีศีลไปฝึกฝนพัฒนาด้านจิตและด้านปัญญาต่อไปจนกว่าจะได้คุณสมบัติคือ ความเป็นผู้มีตนที่ฝึกฝนพัฒนาดีแล้วทั้งด้านกาย ศีล จิต และปัญญา ถ้ามองในแง่จิตวิทยา การได้เกิดมาเป็นมนุษย์ถือว่าเป็นสิ่งที่มีค่าสูงสุด และ เป็นความโชคดีอย่างยิ่งโดยธรรมชาติ เพราะการได้เกิดเป็นมนุษย์เป็นโอกาสที่ดีสำหรับบำเพ็ญบารมีในระดับที่สูงขึ้นไป แต่ชีวิตมนุษย์จะมีคุณค่าและประเสริฐอย่างแท้จริงต้องมีคุณธรรม มีการประกอบกุศลกรรมตลอดชีวิต เพราะการวัดคุณค่าและความประเสริฐของชีวิตมนุษย์ ไม่ได้อยู่ที่ใคร มีเวลาอยู่ในโลกนี้ได้ยาวนานที่สุด แต่อยู่ที่การทำความดี มนุษย์ที่ทำความดีแม้เพียงวันเดียวเป็นผู้ประเสริฐกว่ามนุษย์ที่มีอายุ ๑๐๐ ปีแต่ไม่ได้ทำความดีอะไรเลย

^{๑๑๓} พระมหาสมปอง จันทวโร, “ศึกษาเปรียบเทียบธรรมชาติของมนุษย์ในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของอริสโตเติล”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** , (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๖.

พระัชชาล ศรีสฤษ ^{๑๑๔} ได้ศึกษาโครงสร้างและหลักคำสอนในพระอภิธรรมปิฎก เฉพาะในแง่ปรัชญาและจิตวิทยา ผู้วิจัยได้อธิบายถึงสถานะของจิต การรับรู้กุศลจิต อกุศลจิต และ ศึกษาวิเคราะห์จิต ๖ อันประกอบไปด้วย รากจิต โทสจิต โมหจิต วิตกกจิต สัทธาจิต และพุทธิ จิตการใช้กลืนเพื่อเป็นวัตถุนในการเพ่งดูจิตให้เป็นสมาธิ และกล่าวถึงอุปสรรคกั้นจิต ไม่ให้ ก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม เพื่อการบรรลุฌานขั้นต่างๆ

สุริรัตน์ ฝนอรุณ ^{๑๑๕} ได้ศึกษางานวิจัยเรื่องการศึกษาบุคลิกภาพของผู้บริหาร ระดับกลางต้นในองค์กรเอกชน เขตกรุงเทพมหานคร ตามแนวจิต ๖ ในพระพุทธศาสนา กล่าวว่า จิตเป็นสังขารประเภทหนึ่ง ที่แสดงออกมาในรูปแบบพฤติกรรมทางกาย วาจา และใจ ทำให้ คนเรามีพฤติกรรมที่แตกต่างกัน โดยมีการอธิบายให้เห็นพฤติกรรมอันหลากหลายและแตกต่างกัน ของมนุษย์ เช่น ทำไมบางคนชอบแต่งตัวสวยงาม บางคนโกรธง่าย บางคนเชื่อง่าย บางคนคิดมาก เป็นต้น

ยุพกานต์ ตัญทเกียร ^{๑๑๖} ได้ศึกษาธรรมที่เป็นอุปสรรคในการปฏิบัติวิปัสสนา กรรมฐาน ผลการศึกษาพบว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีปัญหาและอุปสรรคหลายประการที่ ทำให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาไม่ก้าวหน้า หรือทำให้ผู้ปฏิบัติไม่บรรลุผล ซึ่งรวบรวมได้ดังต่อไปนี้

- ๑) ปลิโพธ ๒) นิमित ๓) วิปลาส ๔) วิปัสสนูปกิเลส ๕) นิวรณ์ ๕ ๖) อนันตริยกรรม ๗) ปาราชิก และ ๘) พุทธภูมิปณิธาน ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานควรศึกษาปัญหาและอุปสรรคต่างๆดังกล่าว ตลอดจน ถึงวิธีแก้ไขอุปสรรคที่เกิดขึ้นในขณะปฏิบัติ เพื่อให้เกิดสติพิจารณารู้เท่าทันสภาวะธรรมที่ปรากฏ เมื่อรู้อย่างนี้แล้วย่อมสามารถก้าวข้ามอุปสรรคเหล่านั้นได้จนสามารถพัฒนาตนเองให้พบคุณธรรม ที่สูงขึ้น

^{๑๑๔} พระัชชาลย์ ศรีสฤษ , “ศาสนากับการพัฒนาบุคลิกภาพ : ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอน เกี่ยวกับการพัฒนาบุคลิกภาพในพุทธศาสนาและศาสนาคริสต์ ”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต** , (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑), หน้า ๙.

^{๑๑๕} สุริรัตน์ ฝนอรุณ , “การศึกษาบุคลิกภาพของผู้บริหารระดับกลางในองค์กรเอกชน เขต กรุงเทพมหานคร ตามแนวจิต ๖ ในพระพุทธศาสนา ”, **วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต** , (บัณฑิต วิทยาลัย : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๖), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๑๖} ยุพกานต์ ตัญทเกียร , **ธรรมที่เป็นอุปสรรคในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน** , หน้า ๖๙- ๗๒.

พระมหาสุเนตร สุนตะโต (แก้วขวาน้อย)^{๑๑๗} ได้ศึกษาความพึงพอใจต่อการปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐานของนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา พบว่า นิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา มีระดับความพึงพอใจต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานโดยรวมอยู่ในระดับมาก โดยด้านความพึงพอใจต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่ในระดับปานกลาง ส่วนด้านผลที่ได้จากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่ในระดับมาก นิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมาที่เรียนอยู่ชั้นปีต่างกัน มีความพึงพอใจต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานโดยรวมแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ ๐.๐๕ และเมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ด้านความพึงพอใจต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ ๐.๐๕ ส่วนด้านผลที่ได้จากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานไม่แตกต่างกัน นิสิตชั้นปีที่ ๑-๒ มีระดับความพึงพอใจต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานโดยเฉลี่ยสูงกว่านิสิตชั้นปีที่ ๓-๔

พระมหาเข็มทอง ตนติปาโล (ฤทธิ์ลือไกร)^{๑๑๘} ได้ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของพระครูโพธิสารคุณ (ประสงค์ อุปลวณฺโณ) ผลการศึกษาพบว่า จุดเด่นของพระครูโพธิสารคุณมีอยู่ ๖ อย่าง ได้แก่ ๑) ความเป็นผู้หนักแน่นในหลักปฏิสันถาร ๒) ความชำนาญในการฝึกนั่งสมาธิเป็นเวลานาน ๓) ความเป็นผู้มีจิตใจที่ไม่หวั่นไหวต่อโลกธรรม ๔) ความมีเมตตาธรรมที่ประเสริฐ ๕) ความเป็นผู้รู้วาระจิตของบุคคลและ ๖) รู้จักใช้กุศโลบายในการสั่งสอนหลักการและวิธีสอนวิปัสสนากรรมฐานของพระครูโพธิสารคุณ มีดังนี้ ๑) บุพกิจเบื้องต้นในการปฏิบัติ เช่น วิธีสมาทานพระกรรมฐาน การแผ่เมตตาเป็นต้น ๒) วิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือ การเดินจงกรม การนั่งสมาธิ การกำหนดรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะ ตัวอย่างการสอนวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม ๓) ศึกษาในประเด็นย่อยอื่นๆ เช่น การสอบถามอารมณ์ของผู้ปฏิบัติ รูปแบบการสอนวิปัสสนา ระยะเวลาในการสอนจากการศึกษา ผลของวิปัสสนากรรมฐานที่มีต่อชุมชนบ้านโนนทันเมื่อประเมินตามหลักจริยธรรมแล้วพบว่า มีอยู่ ๓ ระดับ ได้แก่ ๑) จริยธรรมเบื้องต้น คือ มีผลต่อการปรับเปลี่ยน

^{๑๑๗} พระมหาสุเนตร สุนตะโต (แก้วขวาน้อย) , “การศึกษาความพึงพอใจต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา ”, **วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา, ๒๕๔๗), หน้า ๙๕-๑๐๓.

^{๑๑๘} พระมหาเข็มทอง ตนติปาโล (ฤทธิ์ลือไกร), “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของพระครูโพธิสารคุณ (ประสงค์ อุปลวณฺโณ) ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** , (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๘๘-๙๕.

พฤติกรรมของชุมชนบ้านโนนทัน ด้วยหลักศีล ๕ ๒) จริยธรรมระดับกลางคือ พฤติกรรมของคนในชุมชนบ้านโนนทันมีปกติประพฤติในหลักกุศลกรรมบถ ได้แก่ กายสุจริต วจีสุจริต เป็นส่วนใหญ่ และมีจิตใจที่ประกอบด้วยมโนสุจริตโดยมาก และ ๓) จริยธรรมระดับสูง คือชุมชนชาวบ้านโนนทันส่วนใหญ่ มีความเข้าใจและปฏิบัติในหลักของ อริยสัจ ๔ ได้อย่างถูกต้อง ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค โดยสมควรแก่การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน แต่ก็มีคนบางกลุ่มไม่สนใจ และไม่เข้าใจต่อหลักอริยสัจนี้ เพราะไม่ได้ฝึกฝนตนด้วยวิปัสสนากรรมฐานนั่นเอง

กัลยลักษณ์ อยู่เย็น^{๑๑๙} ได้ศึกษาทัศนะของเยาวชนที่เข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ วัดเขาพุทธโคดม อำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรี ผลการศึกษาพบว่า กลุ่มเยาวชนที่เข้ามาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานด้วยความเต็มใจจะมีความเข้าใจในหลักธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนามีความศรัทธา ความเชื่อถือ และการถือปฏิบัติทางพุทธแตกต่างจากกลุ่มเยาวชนที่ไม่เต็มใจเข้ามาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานโดยกลุ่มเยาวชนที่เต็มใจจะมีความเชื่อ ความศรัทธา และการถือปฏิบัติทางพุทธมากกว่ากลุ่มเยาวชนที่ไม่เต็มใจเข้ามาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน กลุ่มเยาวชนที่เข้ามาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานด้วยความเต็มใจจะได้รับการปลูกฝัง การดูแลเอาใจใส่อย่างดีจากครอบครัวแบบพุทธ มากกว่ากลุ่มเยาวชนที่ไม่เต็มใจเข้ามาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน กลุ่มเยาวชนที่เข้ามาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานด้วยความเต็มใจจะมีทัศนคติที่ดีต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน มากกว่ากลุ่มเยาวชนที่ไม่เต็มใจเข้ามาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

สุพัตรา นิต์ศันนเศรษฐ์^{๑๒๐} ได้ศึกษาความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตและความตายของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแบบพองหนอ ยุบหนอ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ผลการวิจัยพบว่าโดยข้อมูลทั่วไปของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กลุ่มตัวอย่างโดยภาพรวมมีความเข้าใจธรรมชาติของชีวิตระดับมาก ความเข้าใจชีวิตด้านสังคมและสภาพแวดล้อมอยู่ในระดับมากและความเข้าใจธรรมชาติของชีวิตและความตายอยู่ในระดับปานกลาง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นผู้ยึดมั่นในศีลธรรม มีความศรัทธา มีความเข้าใจในธรรมชาติของชีวิต ของการเกิด และการตาย เมื่อเข้าใจในชีวิตก็สามารถเผชิญปัญหาในชีวิตได้โดยรู้จัก

^{๑๑๙} กัลยลักษณ์ อยู่เย็น , “ศึกษาทัศนะของเยาวชนที่เข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ วัดเขาพุทธโคดม อำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรี”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** , (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๔-๑๔๔.

^{๑๒๐} สุพัตรา นิต์ศันนเศรษฐ์, “ความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตและความตายของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแบบพองหนอ ยุบหนอ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๐๖.

จัดการอยู่กับความทุกข์ได้และดำรงชีวิตอย่างมีความสุข สรรพสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์

๒.๗ กรอบแนวคิดของการวิจัย

